

Пет

626

№199! (50) 4/11/1929
ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES UKRAÏNIENNE

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО.

ОРГАНІЗАЦІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ
ВІД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Т О М V.

Випуск 2-й.

Паланкова організація Запорозьких Вольностей.

(Відбитка з 6-го випуску „Праць Комісії для вивчення історії
західньо-руського та українського права“).

У КИЇВІ

1929

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

Дорогому Л. С. Омишлевському

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES UKRAÏNIENNE

Гед абур

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО.

Ів. х. 929

ОРГАНІЗАЦІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ
ВІД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Т О М І.

Випуск 2-й.

Паланкова організація Запорозьких Вольностей.

(Відбитка з 6-го випуску „Праць Комісії для виучування історії
західньо-руського та українського права“).

У КИЇВІ

1929

Вібіографічний опис цього видання змі-
щено в „Літописі Українського Друку“, „Кле-
новому репертуарі“ та інших оповістях Ук-
раїнської Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. об. Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Пет
626

Київський Окріт № 232, 1928.
Друковано 50 прим. Зам. № 543.

812210

Паланкова організація Запорозьких Вольностей.

§ 1.

„Различный темп и направление развития экономической жизни дает перевес одним государствам и нациям над другими“, каже видатний знавець стратегії. „Этот перевес находит себя самое различное выражение: в виде расширения экономической деятельности, накопления материальных запасов, большего прироста населения, лучшего технического оборудования территории, возможности содержать большую и лучше снабженную вооруженную силу, организации более сильной центральной власти и единства государства... Этот перевес получает выражение в процессах исторического наступления тех группировок, кои постепенно завоевывают будущее, и в исторической обороне других, которые вынуждены защищать занимаемое ими положение при становящемся все более невыгодном соотношении сил“¹⁾.

Це цілком справдилося на Запоріжжі взагалі й Вольностях Запорозьких зокрема.

Від чорноморських берегів аж до тихих вод Омельника й Самари, від далекої Берди мало не до бурхливого Дністра там і сям у різних місцях манячіли незграбні „фігури“, що виблискували вночі зірницями в чорні південні ночі, на високих могилах соколиним оком дививсь у далечінь то задурений, то без тьми веселий запорожець, а з далекого Лиману, десь від закинутого на краю світа кримського ромбу тягнувся взимку дощі, безладні татарські орди, з-за Дністра влітку перекочувували ногайці з своїми отарами, на Берді билися дончаки за рибу, з Гетьманщини сунули хитрі „малоросійські“ старшини, а з-поза Чорного Лісу визирав польський панський кунтуші власник його нахвалявся нагаєм. Через чубаті голови запорозців ладні вони були кинутись один на одного й стерти на своєму шляху таємничу й таку незручну їм військову запорозьку вольницю. Отож, коли Запоріжжя не хтіло занепасти й почувало в собі стільки сил, щоб жити для себе, для тієї мілітарної класи, що порядкувала в неоглядно-величчій і незмірно багатих степах, воно мусіло, якщо не переважати сусід, то пильнувати такого співвідношення сил, щоб можна було втриматися на життєвій поверхні. Воно

¹⁾ Свѣчкиъ, Стратегія, 37.

смакувалося нагромадити матеріальні запаси, збільшити людність, удосконалити військове встаткування на своїй території, утримувати озброєну силу, зорганізувати центральну й місцеву владу, щоб командна класа — отаманія й „старики“ — безпечно пробувала на поставленій барикаді.

Та самої Січі, отого скелястого військового гнізда, замало було для оборони. Сама Січ, як бар'єр, оберталася-б у фікцію. Коли отаманія нікого не пускала панувати в Вольностях, хотіла на свою тільки користь внаслідкувати природні водні й земні багатства, їй неодмінно треба було підсилити себе, збільшивши резерви живої й мертвої військової сили та віялом розкинувши ту силу навкрузи по різних фобургах. Нехай які примітивно-наївні були вони, нехай з технічного погляду встатковано їх було мало не по-дитячому, але й ворожі сили не переважали козацтво технікою та різними військовими вдосконаленнями. Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобурги-містечка й занепади допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й сама вона перейшла на інші шаблі, переродилася в новий економічно-правний організм, де відношення внутрішніх сил склалися на новий, більше-менше до 1734 р., спосіб. Тоді й містечка поперереорганізовувалися на новий кшталт, дарма що зовнішній їхній вигляд змінився неначе-б мало: у них ще вештались запорозці, але вже не гриміли постріли, не бряжчали шаблі, чути було, як риплять торговельні терези, ніби руками махали вітряки та брязкали гроші.

Фобург-містечко, обороняючи підступи до Січі, терпіло захожих людей. Поруч суворого запорозця можна було побачити дрібного крамаря, селянина, жінку. Всі вони перебували під військовим правом. Навіть тоді, коли померхли військові фарби, в містечках лишався вплив вояччя, тим більш, що сторонній фобургові люд то надходив, то відходив і завсіди пристосовувався до військових вимог; отже запорозькі міста, природня річ, не могли розвинутися в міські сталі громадські організації.

Кількість фобургів для Січі, як фортів при фортеці, не могла бути велика. Тому Запоріжжя знало лиш кілька містечок не тільки в XVII, ба й у другій половині XVIII стол.

З-поміж запорозьких містечок перше місце належало Кодакові. Кодак віддавна відігравав ролю чималого запорозького фобурга. Володіння Кодаком означало володіння ключами до Січі. Не дарма Кодак муляв запорозцям очі, поки перебував у польських руках. Богдан Хмельницький надавав йому великого значіння й посилав туди „для збереганья казаків по 400 чел.“ та р. 1654 від московського царя вимагав окремої платні для Кодацької залоги¹⁾. Р. 1677 Самойлович писав цареві: „Кодак — под обороною Войска Запорожского и заведает тем городом Сирко и для обереганія (вого) посылаются из Запорог в Кодак

¹⁾ Маркевичъ, *Исторія Малороссіи*, III, 138.

людей¹⁾. Кодак було укріплено. Насипано було там чималі вали, а на їх поставлено гармати. Добре вимуштруване російське військо царя Петра I покдало чимало праці, аж поки спромоглося зламати озброєний опір кодацьких запорозців²⁾. Згодом, коли Кодак дуже підупав, у ньому лишалася берегова сторожа з запорозьких лодманів³⁾, а від р. 1736 стояло російське військо, тут для нього змуровано було військові хлібні гамазей, то-що⁴⁾.

В фобургу Переводочні теж була запорозька фортеця з залогою банькою 600 чол.; вони на своїх валах уперто, але нещасливо билися з росіянами⁵⁾, окрім залози перебувало тут до 2.000 д. нищого люду⁶⁾.

В фобургу Мишурині Ріг у XVIII стол. „на самому верху міється нарочита земляная крѣпость“, що її наприкінці століття мусіла обороняти тамтешня людність⁷⁾.

Микитин Ріг вже за Хмельницького Богдана обороняла залога з 300 чол. козаків, не рахуючи околичної людности.

За дужий січовий фобург було й містечко Самар, „старожитнє місто“, де стояла кам'яна фортеця, прихована під тихими мурами козацького монастиря⁸⁾.

Таке саме було містечко Кам'яний Затон, що його р. 1711 разом з Самар'ю знищив Скоропадський з росіянами⁹⁾.

Значіння фобургів мали, як переказують невиразні й документально не доведені запорозькі оповідання, міст. Романково або Романківський курган¹⁰⁾—і нарешті, міст. Половиця.

Бувши фобургами, запорозькі містечка, за загальним правилом, не вражали своїми розмірами. Дані досить пізнього часу подають за р. 1767 для Старого Кодака 50 дворів і 32 бездвірні хати, людности 1015 д. об. ст.; для Нов. Кодака р. 1774—132, насправді-ж до 200 хат¹¹⁾; для Самарчика р. 1767—255 дворів з 2267 д. об. ст. людности, для Кам'яця—50 дворів й 630 д. об. ст., для Романкова—60 дворів, 2 бездвірні хати й 870 д. об. ст.¹²⁾, для Половиці в 70 р.р. XVIII стол. 125 хат, для Новоселці—280 дворів¹³⁾. А втім, треба визнати, що зазначені містечка для свого часу кількістю людности були справжніми містами і могли що-до своєї чисельности посперечатися з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії. Характерне для запорозьких міст велике число козаків. Присутність кількох сот чоловіка озброєного люду треба пояснювати двома причинами. Перша лежала

¹⁾ Акты Южной и Западной России, XIII, 188.

²⁾ Маркевич, оп. с. IV, 298.

³⁾ Зварницький, Історія зап. козаков, I, 318.

⁴⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатеринославской епархіи, 44.

⁵⁾ Костомаровъ, Собр. соч., VI, 677. ⁶⁾ Зварницький, оп. с. I, 131.

⁷⁾ Зуевъ, Путешественныя записки, 244. ⁸⁾ Dubiecki, Kodak, 21, 114.

⁹⁾ Зварницький, Вольности, 147.

¹⁰⁾ Dubiecki, op. s. 41.

¹¹⁾ Матеріалы для историко-статист. описанія Екатеринослав. епархіи, I, 72, 29.

¹²⁾ Историч. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екат. еп., 70.

¹³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екат. еп., I, 308.

в самій природі містечка, як січового фобурга. Другу з'ясовує абсолютне перелюдження Січі: січовий острів міг вмістити якихось 8000 воєнів, тимчасом як насправжки було їх по-над 20 тис. Лишки людности мали собі притулок у військових містечках¹⁾.

Але фобурги й собі розросталися і тоді не могли вже вмістити всього надісланого з Січі козацтва. На цьому ґрунті містечка відбруньковувалися: так, від Старого Кодака відбрунькувався Новий Кодак, від Новоселиці відбрунькувалася Половиця²⁾. Відбруньковування в становищі речей по суті нічого не змінювало, бо відбруньковане містечко зберігало свій військовий тип і тонує, які були в нього перед відокремленням од передішньої клітини. Воно було нове тільки хронологічною стороною.

Запорозьке місто-фобург відрізнялося від Січі. Але коли говоримо про Січ, то маємо на увазі тільки ту її частину, яку залюдновало саме козацтво з своїми 38 куренями. Коли ж звернутися до іншої частини Січі, т. зв. Гасан-Баші, то різниця між фобургом і Січю стирається. Гасан-Баша це була торговельна частина запорозької столиці. Вона являла собою осібне містечко, де відбувався торг, провадились різні торговельні операції та промисли, де пліч-о-пліч з зліждим крамарем відважував на військових терезах надбаний чи проданий крам купець з шаблею при боці, цідив горілку чубатий, з пістолем за пасом продавець, а біля них турецькі, польські, російські й інші представники епохи торговельного капіталізму складали обладки, звязувалися зобов'язаннями й іншими умовами. Гармидер і галас не заважали козацьким урядовцям пилькувати „порядку“. „Порядок“ отой диктувала січова паланка. Запровадженій у суто-військовій частині столичного міста уклад продовжувався, протягувався і до Гасан-Баші. Саме цим продовженням Січі і нестійкістю людности, нетривкою популяційбельністю й треба пояснювати те, що право Гасан-башівської людности жадні декларації не визначували. Це було зайве і недоцільне. На віщо-б, справді, такі декларації знадобилися? На січовиків, хоч-би що вони робили, скрізь і завжди ширилося тільки jus militare столиці. Людність не-козацька лиш тимчасово перебувала в Гасан-Баші; для непевного люду, збираного війська, різноплемінного та різномовного, встановити норми, що регулюють довготочасні стосунки, не маючи певности, чи придуть знов коли-небудь оці люди, не було радії. Адже-ж вони приїздили до січовиків, до особливого постійного згромадження людей. Вони, оті чужинці, отже, мали пристосовуватися до

¹⁾ В одній справі р. 1767 говориться, що „за умноженням в Сечи воєск и за теснотою в куренях“ наказано було козакам нещадитиського куреня „от'єхати ракетником от Сечи з одної версту... в уроч. Хвалюку, где в прочих куреней козаки также ходятца“ (Гердовскій, Къ исторіи запорож. края, 23).

²⁾ Пор. Стороженко, Укр. оповідання, II, 117. Так само від м. Покровського відбрунькувалася слоб. Самарчик і Воронівка; про це див. Мат. для исп.-стат. опис. Еятер. ев., I, 58, 435.

укладу козаків, а не навпаки. Значить, питання про таку чи иншу конституцію Гасан-Баші по-просту не ставили. За аналогією всяке продовження Січи конструювалося таким самим способом. Тому і в фобургах – запорозьких містечках – не відчували, принаймні довгий час не відчували, потреби в особливих деклараціях та хартіях. Фактичне становище речей було достатнє, щоб виправдати воєцький режим у містечках. Чим мало бути зацікавлене січове начальство? Переважно тим, щоб військовими інтересами не нехтувано, щоб військова сила Запоріжжя не зменшувалася, щоб військова (тої отаманії) юрисдикція не зазнавала ущербку. А це неодмінно було-б сталося, коли-б містечка послуговувалися уособленими, виключно своїми, законами, жили за ними, то-що. З другого боку, військовий інтерес Січи все-ж могли-б бути загрожені, коли-б певні групи січовиків у містечках мали свій постійний доміцилій, відірвалися-б від Січи (хоч номінально вони й уважалися-б у кадрах війська), а належали-б від містечкового уряду. Цього, що правда, не було. Хоч би як довго січовик жив у містечку, він не міг бути незалежний від Січи. Кожної хвилини січове начальство могло відкликати козаків з містечка, не вважаючи на будь-які його „відмовки“. І справді, коли р. 1709 знадобилися козаки, щоб оборонити Січ, вони, здобувши відповідного наказу, одразу покидали свої торги й промисли та й повернули до Січи. Тимчасові гості в фобургу-містечку, січовики, перебуваючи під військовим присудом, не могли допоминатися того, щоб містечка політичною стороною спромоглися відігравати самостійну роль. Запорозькі містечка не мали своєї питомої політичної фізіономії. Вони світили відображенням світлом Січи. Инакше не могло статися. Адже-ж, коли-б навіть припустити наявність осібних за містечками формальних прав, вони незугарні були перебути власними силами. Принаймні оборону вони на себе ніколи не могли взяти, як не могла оборонити не тільки Запоріжжя й Січи, а навіть саму себе й Гасан-Баша. Отже права належали Січі, містечка знали тільки обов'язки. Що містечка-фобурги не знали иншого стану як військовий, видно, напр., з того, що Микитин Ріг за Хмельницького Богдана перебував під командою полковника Гулака. Або підчас Шведчини людястю Переволочни управляв запорозький полковник Зинець¹⁾. Після сказаного стає яскра політика російського уряду, який, щоб зламати значіння Січи та її фобургних містечок, вже віддавна, від року 1648 засновував городки вздовж Дніпра. Згідно з § 20 Коломацьких пунктів, проти Кодака, на р. Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику мали побудуватися „городки“, а Гетьманщина зобов'язувалася дати для них відповідну кількість людно-сти²⁾. І навпаки. Коли зазначені „городки“ з'явилися, а значіння їх не урахували запорозці, то в конституції 1710 р. запорозцям довелося ни-

¹⁾ Зваринський. Ист. запорож. коз. I, 132.

²⁾ Величко, Актонськ, III, 50.

сати не тільки про знесення „городків“ і московських фортець, а й про заборону на майбутнє „городков фундувати а ні слобод осадувати“¹⁾. Січовики думали оборонити свою державу своїми грудьми, відважно підставивши їх під удари в побудованих перед Січю фобургах-містечках.

Містечковий устрій Вольностей зв'язувався з пануванням військово-січового права, отже прибирався він у військовій шати. Зразок одностороннього панування зустрічався за давніх часів, коли, до певної міри, обмальовано було той устрій у ст. Кодакові чи ст. Самарі. Опис містечка подано від епохи польського панування в ілюстраціях королівщини. Людність містечок діялася на січовиків і „подчинених войску“. Ці останні звалися инакше поспільством і об'єднувалися в громаду міста²⁾. Вважаючи на військові потреби й систему, як розташовано було січовики, міська людність поділялася на сотні. Про це довідуємося з наказу озвіської губерніяльної канцелярії 1777 р. що-до людности Новоселіці й фобурга Самарі³⁾. На чолі сотень стояли сотники чи сотські. В XVI стол. трапляються сотники й сотні виключно як військовий уряд та така сама організація озброєних сил. Відомі сотники чи сотські в козацких полках, осаджених банькою Новосербії⁴⁾. Проте відомі сотники і в Запорозьких Вольностях, напр., у Жовтому правив сотський на прізвисько Лях⁵⁾.

З матеріалів, що стосуються до Жовтого, видно, що під сотником перебували десятники-начальники посельських десятків. Року 1770 „громада самарская в Січі... жаловалась, что за употреблением их к козовице куренями отаманами на ставки своих десятков людей укусить по 50 копик сена они не змогут“⁶⁾. Десятковий поділ і саме поняття „десяток“ з „производными“ виник через те, що січові козаки жили поміж містечковою людністю. Хати, де жили січовики, в містечках звалися десятковими. В залежності від того, якому куреневі належали ті хати, так вони й звалися, напр., хата десятка куреня ведмедівського — в р. 1771, хата куреня переславського — в р. 1772, двір титарівського десятка — в р. 1772, двір десятка чи куреня волтавського — в р. 1770 й т. д. Козаки були розташовані по десятках, що до них їх і було приписано. Приписавшись до одного куреня, одночасно невідомо було перебувати в складі другого десятка. Приписки до січового десятка тяглася, здається, доти, аж поки економічно козак мав силу відправляти свою службу. В протилежному разі десяткове начальство могло „вписати“ козака й пересунути його до числа „подданных десятка“ з тим, щоб він нарівні з „поспільством“ одбував був усіякі „подати и повинности, до

¹⁾ Маркевич, *op. cit.*, IV, 325.

²⁾ Пор. Мат. для ист.-стат. описанія Екатер. еп., I, 217.

³⁾ Самарскій Екатери. епархіи Пустынно-Никол. монастыря, 119.

⁴⁾ Пор. Сенатскій Архив, IX, 163, 179—180.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатери. губ., I, 243.

⁶⁾ Новицькій, Матеріалы для історіи запорож. козаковъ, 45; Летопись Екатери. ученой архивной Комиссіи, V, 45.

посполства надлежачіє". А втім, могло трапитися й так, що геть убогий козак усе-ж лишивсь у козацькому стані, хоч і вибував з десятка. Перед нами справа р. 1771, заадресована до самарського полковника. Канівський козак Каракой у с. Бригадирівці „в хаті десятку куреня ведмедивського находилася". Одружившись, він вишов „з десяткової куреня ведмедивського хати". Дуже вбогий, він не міг одправляти військової служби, що її одбували одружені козаки. Тоді Каракой почав прохати Січ, щоб його не відлучати від козацтва й лишити „в реєстри козаків женатих для совмисного з тестем козачей служби отправления"; на це січове начальство погодилося¹⁾. З другого боку, можна було вийти з посполитих десятка та й вступити до козацького десятка. Так, р. 1772 новокодацький переяславського десятка житель А. Скетенко заявив у Січі про своє бажання „о исключении с посполитого куринного переяславского десятка" й про внесення його до числа козаків. Взнявши на увагу „военное время" й „у козаках надобности", Січ згодилася на Скетенкове прохання й наказала кодацькому полковникові, нехай зарахує Скетенка в козаки, виключивши його з числа поспільства²⁾.

Десяткова система в справі панування січового козацтва (в особі його отаманів) впроваджувала великий порядок. Січовий курінь від себе на місцях мав виділи чи десятки, що їм підлягали ті посполиті, які жили в межах даного десятка. Отаман десятка, інакше десятник або, як в одній справі він зветься, „отаман куренний", давав наряд чинам десятка. Постійної, одної якоїсь служби тут, само собою, не могло бути. Одбуваючи сьогодні один наряд, чини десятка завтра міг потрапити на цілком нову службу. Вважаючи на це, військова справа могла зазнати шкоди. В таких випадках ставали питання про те, щоб звільнити козака з десятка. Коли козака полтавського десятка У. Сову, що служив на кодацькому перевозі за перевізника, отаман „во всякие куренные надобности употреблял" і через це перевіз міг позбутися досвідченого перевізника, то перевізний шафар Козинець підніс перед Кошем питання, чи не годилось-би виключити Сову з полтавського десятка, „только смотрел-бы он единственно со всяким прилежаніем войсковых кодацких паромов"³⁾.

Як видно з однієї справи, на десятки ділилася і не козацька частина містечкової людності. В додаток до сказаного можна одзначити поділ самарського поспільства й навіть „подданных" самарського монастиря, що з нього йшли накази наробити прядива (на чернецький одяг), поділивши роботу між десятками селян⁴⁾. Очевидячки, це десятки вишого роду. Через те, що людність містечок складалася

¹⁾ Запорозький Архів, № 104, арк. 102; пор. арк. 103—106.

²⁾ *Ib.*, арк. 148; пор. № 152, арк. 20.

³⁾ *Ib.*, арк. 60.

⁴⁾ Самарський Екзотр. епархія Пустынно-Николаев, мон. 116.

з двох груп, до того-ж одна з них — посіпаство все більше осідала в фобургах, набувала собі твердого доміцня, тимчасом як січовники, навпаки, були його позбавлені, повстала потреба для осілої людности завести й постійного отамана. В XVIII стол. й зустрічається такий. З однієї справи 1763 р. довідуємося, що в містечках були такі подвійні отамани, окремі для козаків і иншого люду¹⁾). В Кодаку р. 1765 так само згадуються окремо отаман козачий і отаман посволатий або громадський²⁾). Обидва, як довів А. Стороженко, й були не инше що, як начальники над десятками³⁾).

Отаманів, як того вимагала військова регула, не вибирали, а — випадок з волоськими отаманами переконує в тому — призначали їх з Коша „до дальшого впрעדь разсмотрения“. Зацікавлений у тому, щоб підтримати диктатуру спочатку козацтва, а згодом отаманів та „стариків“, Кіш не давав отаманам волі, а сам бравсь ними керувати. Тим-то отаманам надсилено з Коша „высокоповелительный ордер“ — інструкцію. В ордері наказувано, щоб десятник чи отаман не важивсь людности „изобиджений делать, а обходительно жила, не чиня ни малейших сор и раздор... виновних изисковав, на вятки отнюдь не ластился, не допускал никого до опустошения рубкою буряков“, дозволяючи „одною левою довольствоваться“. Окрім того, в цій неумудрій інструкції є ще загад людности, щоб вона „от каждой семьи в год дала по одной коровки какой-то пашни“⁴⁾). Ордер, отож, накреслював не дуже велику компетенцію отаманів. Вона зводилась до підтримання в містечку внутрішнього спокою, охорони військових лісів, попереджувала людність, що отамани можуть допуститися злих учинків; цим учинкам десятки повинні були запобігати, робачи розмірно невеличкі натуральні внески. Позитивних точок в ордері-інструкції не бачимо. В перекладі на практичну мову це визначало, що компетенція десяткових отаманів могла розгорнутися до безмежності. Не дурно-ж отамани доглядали „за порядком и благочиением“ у містечках⁵⁾), як можна бачити з однієї справи р. 1763, давали наряди на підводи, то-що, „безпашпортних пересматривали и отсилали таковых“ до відповідного начальства⁶⁾) й т. д.

За помічника отаманові був десятковий чаус, що його — досить розглянути справу від 14 квітня 1770 р. — брав собі в помічники сам отаман⁷⁾). Скільки могло бути в містечку десяткових чаусів і які ближчі були їхні функції, лишається невідомим. Канцелярську-ж роботу робив писар.

¹⁾ Актон. Екатериносл. Ученой Архив. Комисіи, IV, 47.

²⁾ Труды XIII археолог. съезда, II, 190—191.

³⁾ Киев. Старина, 1897, I, 134.

⁴⁾ Запор. Архив, № 152, арк. 43.

⁵⁾ Эваринский, Ист. запорож. коза. I, 234.

⁶⁾ Акт. Екатер. Уч. Архив. Ком., V, 65; Мат. для ист.-стат. опис. Екатеринославск. губ., I, 191.

⁷⁾ Зап. Архив, № 104, арк. 34 і 43.

§ 2.

Містечок фобургного типу вистачало для оборони Січі. Об такий бар'єр могли розбитися татарські орди, що військово-технічною стороною стояли нижче за запорозців і не знали системи облог. Наскок, проведений на широкому фронті, давав татарським Іацям більш, ніж могла дати довга й нудна облога. Бойова слава без воєнної здобичи не була надто приваблива. Отож татари воліли бути загнані, відтігати січовиків у їхні фобурги, щоб дістати спромогу вільно порядкувати по запорозьких степах і безборонно походом ходити крізь них на Московію чи там Польщу. Прикувавши козаків до фобургів і зробивши їх обсерваторами своїх маршів, татари мали розв'язаними руки й планували одного: щоб, коли повертатимуться вони після походу, січовики не вдарили ззаду та й не відібрали награбованого. Лінія нечисленних фобургів сприяла й тому, що підчас „миру й дружби“ татари могли вільно переганяти отари овець у степах, за номінальних господарів яких були січовики. Коли зустрічалися чабани татарські або ногайські з запорозцями й не могли розминутися, зчинялися окремі сутички з побитими й пораниеними. В протинному разі мирно йшли собі кожен куди йому було треба. І знову наставав спокій та тиша.

Грівніше становище було з півночі. Московський, а згодом російський уряд поволі, але невпинно пробивався до Чорного моря. Від часів царя Петра I він де-далі все більш схиляється до думки, щоб постійно обороняти свої південні кордони, що їх не обороняли (та за допомогою самої Січі з її фобургями й не могли оборонити) запорозці. Шведщина відкинула останніх у табір отверто ворожих Росії сил. Отже перед російським урядом тим настійніше обмальовується завдання власними силами захистити кордони. Воно й реалізується в вигляді побудування т. зв. ліній. В 30-х рр. XVIII ст. виникає дуга фортець-шанців від сьогочасного Верхньо-Дніпровського через Зміїв десь на схід від Ізюма, далі вона опускається на південь, тягнеться від Олександрівського в напрямку на Маріуполь і з'єднує Дністро з Дніпром¹⁾. Цей рух, що його в інтересах московського купця здійснював російський салдат, для Січі був незмірно небезпечніший, ніж татарські війни. Росія тиснула Запоріжжя і з півночі і з сходу: разом з батальйонами війська розташовувався у своїх шатрах та нехитрих житлах російський купець, діловито оглядав степи царський урядовець і дідич. Вони вважали запорозькі степи за відвоювану в татар країну, де намірялися господарювати, не терплячи біля себе інших господарів. Запорозці кидалися на всі боки, ратуючи свої степи. Часом поклакувалися вони на неіснуючі писані доводи. Найбільш виглядали їхні претенсії довести на підставі „копій“ з „загублених“ документів і „пропавших грамот“ формальні права на землі. Чого можна було допнути таким способом? Коли-б царський

¹⁾ Подроблиці в „Очеркахъ по исторіи рус. культуры“ Міхалова, I, 60, 63-64.

уряд визнавав був претенсії січової старшини за слушні, він покрити-би „копії“ наказом „царської величності“. В противному разі йому довелось-б показати свої документи на запорозькі землі й, т. ч., уступити бодай у частині січовим домаганням, що на їх, проте, було-б дано такий самий наказ царської величності. Подача од січової старшини документальних даних зводилася, отже, навсправжки, до відшукування повноцінних документів. Царський уряд не заборонив шукати прав: одне, — що шукання ці ні до чого не зобов'язували, друге, — що наставав час, який працював не на користь запорозцям¹⁾. Поки тяглися пересправи, провадилася листування, відшукувано й роблено документи, Січ могла бачити, як то тут, то там у її Вольності адиралася поміщени з сусідніх провінцій і загарбували козацьку територію. „Отъ оседлихъ войскныхъ земляхъ помещиковъ и начальниковъ“ робилася шкода²⁾. Січ мала перед собою не тільки уряд, ба й окремих осіб, що недвозначно виявляли свої наміри що-до степів. Ні уряд, ні окремі провінції, ні поміщени не зважали на одинокий правний титул, що був у запорозців на землю, — на давніше володіння. Кожний з козацьких суперників тягнув у свій бік, не вважаючи на те, що 30 квітня р. 1746 за запорозцями й визнавалось володіння територією „отъ Днѣпра р. Самарою, Волчьими Водами, Бердою, Калчиномъ и Кампусомъ и прочими впадающими въ нихъ рѣчками и надлежащими къ тѣмъ рѣкамъ косами и балками и всякими угодами по прежнему 1714 г. границу“³⁾. Але сенатський указ звучав не зовсім певно: в ньому швидше говорилося про користання річками та вгіддями, ніж про володіння землями „по прежнюю границу“. Справді, коли визнавано за запорозцями права володіти територією по межі 1714 р., то зовсім незрозуміло, за яким правом порядкував запорозькими землями царський уряд, що спокійно віддавав ділянки Вольностей то під фортеці, як от Лизавет, то під молдавські та інші полки, то під оселення сербського наброду, то-що. Уряд безтурботно ставивсь до неабияких непорозумінь, що повставали на ґрунті володіння, поміж запорозцями й усіма ж вільними та невільними приходними на їхній, споконвіку козачий край⁴⁾, і раз-у-раз виступав у шляхетній ролі миротворця, тим самим забираючи собі право порядкувати запорозькою територією.

¹⁾ Про боротьбу запорозців за свої землі перед російським урядом див. Запорозький Архів, № 8, арк. 5—10 й 37—38 від 4/V 1755, № 58, арк. 89 від 12/VII 1755, № 52, арк. 40 й 43—44 від 3/IV 1759, № 48, арк. 8—15 й 150—152 та 245 від 4/IX 1765—1766, № 69, арк. 45—47 від 1/IV 1775. Про непорозуміння з сусідніми провінціями — там-же, № 8, арк. 30, № 106, арк. 53, № 119, арк. 23 й 29, № 159, арк. 3, 9, 20, 50—51 й інші. Див. також Кіев. Стар. 1882, XII, 610. Вичерпання чудова розвідка про боротьбу запорозців за свої землі належить проф. Половаскій-Василевській, Зпн, I Від. Укр. Акад. Наук, IX, 278—331.

²⁾ Зварницькій, Вольности запорож. козаковъ, 336.

³⁾ Полное Собр. Зак., XII, № 9282.

⁴⁾ Пор. Зварницькій, Источники для ист. запорож. коз., II, 1882—1900, 2005—2071 Скальковскій, Хронологич. описаніе, I, 118 й ин.

Вдирання в запорозькі землі почалося давно. Відносити його до половини XVIII ст., як то звичайно роблять, не можна. Навсправжки таке явище спостерегаємо ще в XVII віці. У XVII в. вдиралася людінь Гетьманщини. І тоді запорозці знаходили добрий правний вихід для обставин, що на той час утворилися в Вольностях. Вони згодилися на вдирання під виглядом і умовою здачі земель за гроші для експлуатації. Оренда чи концесія, що на ній приставала Січ, дозволяла навіть довготермінове користування запорозькими степами, право верховенства над якими, т. ч., лишалося за Запоріжжям. З подібною концесією зустрічаємось саме наприкінці XVII стол. Салітричники з Гетьманщини самовільно з'явилися на Самарі і „там майдани свої завели“. Своім звичаєм, запорозці почали були вигонити їх, але потім змилостивившись, наказали давати на Січ по 100 зол. від казани, уділяти січовикам труків та харчи, то-що¹⁾. У самий розпал боротьби за землю Січ не від того була, щоб припустити аналогічну практику і в половині XVIII в. Вона ладна була визнати однібічні захоплення од російських урядовців і поміщиків запорозьких земель, аби-б тільки заїди визнали над собою верховенство Січі. Відомі випадки, коли поміщики-росіяни, щоб лишитися при своїх самоправно заведених маєтностях, приймали підданство Січі, не вважаючи навіть на те, що „состояли в офицерском званні“. Такі пани скромно вдавалися до січового начальства з відповідними заявами і Січ ішла їм назустріч та лишала недоторканими їхні маєтки. Брак дозволу й визнання верховенства Січі мали дуже погані наслідки. Коли, напр., на початку 60-х р.р. XVIII стол. в районі Буго-Гардової паланки з'явилися російські осадні Лисі Гори та Піщаний Брід росіян, котрі не визнавали Imperium'а Січі, запорозці порозганяли, а осадні їхні спалили²⁾. Те саме трапилося з осадими китайгородчан по р. Орелі³⁾. При цьому виявлявано своєрідну пошану до права поселенців: як видно з справи 1751 р., перед тим, як зникнути їхні оселі, приходив попереджувано⁴⁾. Але важко сказати, чи завжди виявлявано таку галантність до самовільних поселенців.

Зате можна зовсім виразно констатувати, що запорозький інтегритет не раз порушувано. Напр., р. 1736, щоб оселити ланд-міліційні полки, в запорозців відібрано зразу 1200 вер. й згодом ще 725 вер. території; р. 1764 с. с. Курилівка й Петрівка відійшли до Катерининської провінції р. 1773 за Сенатським наказом оселено подтанців по р. Самарі й т. д.⁵⁾ Р. 1772 Кіш протестував, що „поселяне Екатериносской провинции, оставя свои собственные за украинскою линиею земли и поселения, начали самоправно сами собою в земли Войска Запорожского влазить и, расселиваясь на оных землях, знатнейшие места на свои хутори, слободки и села занимать и тем, кроме утеснения

¹⁾ Зварницький, *Источники*, I, 872.

²⁾ *Запор. Архив*, № 108, арк. 13.

³⁾ *Ibid.* № 32 арк. 2—3.

⁴⁾ *Ibid.* № 48, арк. 278.

⁵⁾ *Миллеръ, Историч. сочиненія*, 53—54.

здешніх підчинених, всякне войскове угодя пустошить" ¹⁾). Гетьманський уряд теж порушував інтегритет. Напр., 1744 р. уряд Гетьманщини дозволив козакові миргородського полку Д. Звенигородському заселявати „заднепровские места при р. Синюхе против польского местечка Тарговицм, где и город зачат строить Архангельский" ²⁾). Або р. 1750 кошовий Григорієв домовив, що жителі криваської й цибульської сотні Миргородського полку „поселение свое имеют в Вольностях Войска Запорожского, так что уже и к запорожским зимовикам весьма приближались" ³⁾). Зрозуміло після сказаного, що міг з'явитися спеціальний наказ Коша, що зберігсь у листі до полковника Гараджі й його помічника С. Романовського: не дозволяти оселятися в Вольностях „не подчиненных Войску Запорожскому людей" ⁴⁾). Запоріжжя боялося — і мало до того серйозні підстави, — щоб фактично, через волю окремих сторонніх війську посілоств, Вольності не опинились під впливом чужого права. Адже-ж росіянин-дідич, самовільно заводячи в Вольностях господарство й не бувши заалжним від Коша, підлягав сторонній Кошеві юрисдикції. Вона, та стороння юрисдикція, непомітно поширювалася на територію Запоріжжя й зданила її. Самій Січі не пощастило цього уникнути.

Фобургів, очевидна річ, було надто мало, щоб вони могли поставити спір подібним випадкам. У всякому разі вони були неугарні відстояти інтегритет Запорозької республіки. Російський уряд намагавсь свої кордони й лінію оборони вивести якомога вперед, тимчасом як Січ, навпаки, притягувала свої межі до себе. Запорозців меч був менший за російський. Отож доводилося поміркувати над тим инакшим не старо-предківським воєнним способом оборонятися. Лінію фобургів належало або збільшити, або підняти, Січ вибрала останнє.

Піднімали лінію фобургів насамперед за допомогою т. зв. бекетів, чи то внісених уперед на схід і південь від фобургів укріплених пунктів, де по черезно вартували призначені невеличкі січові залоги. Бекет — пункт, топографічно вдало розміщений, щоб стежити за рухом татар та ногайців. Він існував завжди, як за війни, так і під час миру. Його не можна ототожнювати з бекетами, що вислала козацьке військо підчас війни. Бекет цього останнього роду не зв'язувано з твердо встановленими пунктами, а призначувано на те, щоб здобувати відомості про вороже військо та робити розвідки на театрі війни. Інша річ постійний бекет, що правив був за рід форту, отже місця з тією чи іншою військовою людністю, при якій з різних причин і приводів перебували й не-військові. Такий бекет — рід осадн, що могла розвинути ся не аби-як. Такий бекет 1660 р. Манарія-Яр, що спочатку складавсь із самих січовиків. Протягом дальших тридцятьох років до бекету

¹⁾ Зварницький, Вольности, 317, 318, 323.

²⁾ Сенат. Архивъ, VI, 85.

³⁾ Ibid., VIII, 96.

⁴⁾ Зварницький, Вольности, 313.

відтяглася негуста людність байраків Тертиншого та Скалеватого. В останній період існування Січі на місці бекету в Макарівому Ярі зустрічаємо 96 дворів з 450 д. об. ст. людности¹⁾. Бекет Суходола р. 1650 складався із самих січовиків. Вже тоді в околиці його рахували до 200 чол. людности, а в XVIII ст. Суходола — чимале село. Те-ж саме сталося з Дружнівкою²⁾. Бекет лозманів, відомий р. 1671, дав початок с.с. Осокорівці та Стенній, р. 1700 — Кам'янці, потім Андріївці й Олексієвці й т. д.³⁾.

На чолі таких постійних бекетів стояли, за військовими правилами, як і в фобургах-містечках, полковники. Бекетний полковник — начальник не тільки бекетної залоги, але й усенької біля бекету людности. Бекетних полковників зустрічаємо при Кам'янці, в Лисій Горі, Городищу під Дніпром. У Голій Пристані, Тарасівському, Білиці, перед Старо-Самарським ретраншементам і взагалі перед т. зв. українською лінією. Бекетний полковник правив у своєму бекеті по лінії суто-військової і, так-би мовити, інтендантській. Напр., 1773 начальники бекетів збирали відомості про годівлю військових коней в околицях посту, закупівлю фуражу, приставку його, наряди на підводи, то-що⁴⁾. Бекет, розуміється, — не сила. Він тільки перша й рідка лінія степової оборони. Розкинуті далеко один від одного, не маючи багатьох воєвків, бекети зовсім не спиняли тих, хто хотів заходити запорозькі степи. Господарча й військова політика спонукали Січ заповнювати свою територію інакшим способом.

Для ранньої доби, що закінчується тим моментом, коли Запоріжжя прийняло російське підданство, Січ мала в своїх степах людність. Думку, будім запорозькі степи були геть безлюдні, доводиться відкинути. В Вольностях віддавна промишляли різні люди, що так чи инак мусли мати певні оселіща. Уходники, окремі охотники й групи їх з-за Дніпра й з-над Дніпра, чумацькі валаки завсідни можна було зустріти в запорозьких степах, де вони то проходили, то на деякий час спинялися, а то й довший час жили. Вся маса таких перехожих або постійних людей мала зачепитися за якісь там бар'єри, десь спинитися, піддатися, відпочити, знайти бодай мінімальний захист і можливу поміч. Але апріорні міркування стоять очевидячки в незгоді з фактом матеріалом. Візьмімо такий факт. Гетьман Виговський, напр., упевнив Москву, будім на Запоріжжі існував єдиний залюднений пункт — Січ і що в інших навіть потреби не було. Коли Виговський говорив про постійні оселісті, то вважав їх виключно з Гетьманщиною, де жили родини січовиків⁵⁾. До поданих слів можна поставитися з недовірою, бо вони виходили з уст запорозького ворога. Може бути, що приятель січовиків сказав-би був инше. А втім, р. 1662 запорозький „надежний благожелатель“

¹⁾ Матер. для ист.-стат. опис. Екатерин. епархіи, II, 95.

²⁾ Іб., II, 91, 29.

³⁾ Іб., I, 510, 319; II, 47.

⁴⁾ Зварницькій. Ист. запорож. коза., II, 262.

⁵⁾ Зап. Арх., № 115, арх. 101, 170—171.

Бруховецький писав, що „за порогами никаких городов нет“ й що тільки з Гетьманщини „хлеб добывають и то разве саблею“¹⁾). Бруховецький каже про брак не людности, а міст. Виговський у своїйму листі підкреслював нікчемність і дикуство січовиків. Іван Мартинович відзначає їхню майнову незабезпеченість. Отож, у даному разі питання розглядали не історія чи статистика, а політичні розрахунки. Але дехто, не взявши на увагу цього моменту, пішов далі. Навіть для XVIII стол. заперечувано, що Вольності було залюднено. Манштейн, напр., запевняв, ніби „во всей землѣ между Украинною и Крымомъ“ не було жадної оселі й що Січ навіть „не стояла хорошей деревни“²⁾). На підставі отаких даних у дослідників утворилося уявлення, буцім жадної людности в Вольностях не було. Один із польських істориків гадав, що принаймні до 1735 р. Вольності не мали жадного, окрім, певня річ, Січі, залюдненого пункта³⁾). Аналогічно висловлювався і інший вчений поляк⁴⁾). Архієпископ Гавріил ішов іще далі, кажучи, неначе б „до 1751 г. весь край былъ совершенно пустъ и почти необитаемъ“⁵⁾). Новітній дослідник Запоріжжя не взявся був розв'язувати поставлене питання⁶⁾). Навіть західньо-європейські історики, що мали правдивіше уявлення про Запоріжжя, не могли не приєднатися до таких самих безнадійних думок⁷⁾.

І тимчасом однодушну думку, ніби з Вольностей була пустила, не можна визнати за слушну. Преп. Теодосій, не спираючись на документальні дані, писав, що вже від 1530 р. відомі постійні осадні в Вольностях: Самар, Манастирище, Звонець і ин.⁸⁾). Твердження єписк. Теодосія можна відкинути, бо-ж вони стосуються (коли-б і були зовсім певні) до періоду переддержавного життя Запоріжжя. Інакша річ, коли-б це був кінець XVI ст. Обертлючись до фактів, згадаємо про повстання 1592—1593 рр. на Україні. Після того, як забито повстанського ватажка Косинського, щось із 2000 повстанців із своїми родинами пішли на Низ, бо їм невільно було лишатися на Україні: їх оголошували банітами. Вихід бунтівників легко перевірити за соймовими ухвалами. Справді, р. 1600 емігранти „униженіе просили, абу та баніцуа, która włożona jest, zniesiona była“⁹⁾). Отож, факт виходу на Вольності до 10 тис. душ об. ст. є безперечний. Другий випадок. Р. 1597 Заборовський бачив на р. Самарі постійних жителів-рибалок. В друге десятиліття XVII в. людність Вольностей далі збільшується. Так, після курківського миру в степі посушили „виписчики“ з своїми родинами.

¹⁾ В. 324—325.

²⁾ Манштейнъ, Записки, 2 0.

³⁾ Glikszewski, Znaczenie i wewn. życie, 13.

⁴⁾ Szaprowski, Historia kozaków, I, 22.

⁵⁾ Гавріилъ, Арх. Т. и К., Очеркъ повѣствованія о Новорос. краѣ, 6.

⁶⁾ Пор. Кащенко, Оповідання про Військо Запорозьке, 10.

⁷⁾ Пор. Тоок, Histoire de l'empire de Russie, II, 115.

⁸⁾ Истор. обзоръ православ. христіан. церкви въ Екатериносла. еп., 29.

⁹⁾ Жерела до історії України-Русь, VIII, 98—99.

Татари, напавши р. 1639 на Вольності, дістали звідти чималий ясир. Навали татар та інші зангодні очевидячки дуже зменшили людність Вольностей, змушували її триматися купи й недалеко від Січі та її фобургів. Через це Виговський та Бруховецький і могли уявляти, буцім людности в Вольностях немає. Та й не самі вони, а, напр., і полковник Пушкар та й інші¹⁾. Розуміється, татари могли налякати цілі осади й змусити людність тікати. Але зминав час і до раз залюднених місцевостів ізнов сунули люди. Не дарма-ж Андрусівський договір казав про запорозьку людність, що жила „по островам и селищам“ або в „оборонах, островах и поселених“²⁾. Підчас „великого згову“ р. Самар залюднювали виходні з-за Дніпра. Р. 1681 в Вольності перебули на постійне проживання четверо волохів „с их имуществом“³⁾. Врочище Головате в 90 рр. XVII в. залюднило кілька родин, що виїхали з Волині — згодом тут бачимо с. Паахтіївку⁴⁾. Нова партія волоньків р. 1696 заселила Варвину Балаку⁵⁾. Наведених даних, здається, досить, щоб довести, що не може бути й мови про абсолютний брак людности в Запорозьких Вольностях. Дехто з попередніх дослідників схилявся був до такої самої думки, дарма що обґрунтовував її, інакше, а власне звязуючи з уходами. Так, І. Каманін висловлювався за те, що уходники, що-року працюючи на тих самих місцях, осідали по уходах на завсіди⁶⁾. Або давній історик визнавав, що постійна людність ще перед Хмельниччиною існувала по рр. Орелі й Самарі, „со времени жь Хмельницкаго и на Каменномъ Затонѣ и въ Кайдакахъ“⁷⁾. У кожному разі від 70-х рр. XVII в. до Вольностей ішов люд з південної Полтавщини і в урочищі Троїцькому уходники заснували слободу Воронівку⁸⁾. Від початку XVIII в. надябуємо нові маси люду, що суне до Вольностей. Р. 1706, напр., оселяються ціла слобода Дерівка⁹⁾. Р. 1720 В. Могилева заселилася „соседами с разноместныхъ бѣдженныхъ войскового Запорожскаго повету обивателей“¹⁰⁾. Більше-менше те саме можна сказати й про слободу Вільну, де оселялися виходні з Гетьманщини¹¹⁾ й т. д. Отож доводиться відкинути й другу дату, буцім до 1734 р. в Вольностях не було людности.

Інакша річ, як густо залюднено було Вольності в цей перший період стихійної, нерегульованої колонізації.

1) А. Ю. и З. Р., XV, 69.

2) Костомаровъ, Собр. соч., VI, 85—85 прим.

3) Зварницькій, Ист. зап. козаковъ, II, 598.

4) Мат. для ист.-стат. опис. Екатери. еп., I, 281—282.

5) Зварницькій, Вольности, 196.

6) Читеніє въ о-ѣ Нестора Лѣтов., VIII, 84.

7) Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 7.

8) Мат. для ист.-стат. оп. Екатери. еп., I, 206.

9) Зварницькій, Запорожье, I, 15.

10) Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. епарх., I, 342.

11) Зварницькій, Источники, II, 1326.

На Боплановій мапі показано тільки 6 залюднених пунктів у Вольностях. Проф. Яворницький з цього приводу питає: «неужели же въ первой половинѣ XVII в. у запорожцевъ только и было 6 поселеній на всемъ протяженіи огромной территоріи ихъ владѣній?»¹⁾ Перевіримо. Як здогадується зазначений дослідник, ще 1516 р. відома с. Звожеська Балака²⁾. Перед 1634 р. відома біля Манастирського острова с. Половиця³⁾. Суха балака й Холодів Яр згадуються ще 1650 р., так само с. Жовтий Яр⁴⁾. До половини XVII ст. існували Самар, Микитин Ріг і Кодак. Отже Бопланову мапу не можна визнати за цілком докладну. Від другої половини XVII ст. можна скласти докладніший список залюднених пунктів. Під р. 1675 трапляється Степний Яр, р. 1665 — с. Нехвороща⁵⁾, р. 1680 — Шовкова Притока, Тернівка й осадн біля теперішнього В.-Дніпровського, р. 1690 — Кузьмин Яр⁶⁾, Ясенювата й Государів байрак⁷⁾, р. 1696 — Лозовий Яр, Залізна Балака, Кам'яний Яр і Грищенків Проток⁸⁾, а так само Злодійська Балака⁹⁾, р. 1697 — с. Куцоволоівка. Безперечно, окріч перелічених осадн були й інші. На початку XVIII ст. згадуються осадн: Кружмака, Довга, Морозова й Крута¹⁰⁾, р. 1707 — Чувалин Яр, Личково й Борознева¹¹⁾, р. 1704 — Козирева Балака¹²⁾ й Широкий Яр, р. 1707 — Гамчарна Балака¹³⁾ Веселенька¹⁴⁾, р. 1709 — с. Нове під Кодаком¹⁵⁾, р. 1714 — с. Кильчень, то-що. Це все були вільні оселення, що до заснування їх січовики не приклали рук. Повстали вони самостійно, по-за будь-якою політикою січового уряду. Та це не перебарало їм оселитися, але знов-же не виявляло серйозного зацікавлення. Нічого лихого від вільних осадничих запорозьких козацтво не завдавало, а тому й робити їм ті чи інші перешкоди не мало рації.

Пригадуючись до порядку й цільності поселень, проф. Яворницький цілком слушно пише, що найгустіш було залюднено місцевості між правим Дніпровим берегом та верхів'ями Інгулів, Інгульця, а так само береги Омельноїці, Домоткани, Самоткани, Сури й ин.¹⁶⁾ Отож найгустіш залюднено було північну частину Вольностей, що горнулася до січових фобуртів. Січ мала рацію дозволити існування таких поселень-слабід. Крип'якевич висловив думку, що січовикам XVII ст. потрібні були міста, де-б вони могли реалізувати продукти своєї військової та господарчої діяльності¹⁷⁾. Для часів після Хмельниччини й у XVII ст.

¹⁾ Труды XIII археол. съезда, II, 53. ²⁾ Яворницький, Вольности, 188.

³⁾ Дніпівські, Kodak, 71.

⁴⁾ Яворницький, Вольности, 197, 198. ⁵⁾ Ibid., 192, 142, 143.

⁶⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. ен., II, 124; I, 259, 263.

⁷⁾ Ibid., II, 38; Яворницький, Вольности, 196, 197.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. ен., I, 539; II, 63, 114.

⁹⁾ Яворницький, оп. с., 196. ¹⁰⁾ Ibid., 199.

¹¹⁾ Ibid., 200; Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. ен., I, 327.

¹²⁾ Яворницький, оп. с., 187. ¹³⁾ Ibid., 195.

¹⁴⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. ен., II, 136. ¹⁵⁾ Ibid., I, 643—4.

¹⁶⁾ Яворницький, оп. с., 216. ¹⁷⁾ Жерела, VIII, 26.

таке твердження лишається в повній силі. В XVIII в. воно набуло ще більшого значіння, бо Запоріжжя дістало тоді більш-менш певні кордони й мусло перейти від воєнного здобичництва до справжнього господарювання. Продукти останнього вимагали реалізації в вузьких межах Вольностей. За межі Вольностей аж надто не завсіди було корисно викидати свої продукти чи набуте десь инде добро. Їх можна було пустити в тих самих слободах, що стояли тут-же, під боком і куди по продукти (й товари) січовиків звідусіль прибували зацікавлені люди. Отож, виходить, слободи були в інтересах січового козацтва та його отаманії. В ім'я оборони-їхніх інтересів слободи мусли бути (воли й назву таку прибрали) військовими, инакше кажучи, перебували під січовою юрисдикцією, а стороннє право вживали там настільки, щоб це не могло пошкодити диктатурі козацтва й згодом диктатурі січової отаманії та „стариків“.

§ 3.

За особливості фобургів і військових слобід, як і міст та містечок в інших країнах, доводилося б визнавати десь обробку промисловість нехай-би й ремісничу. Цього слід було б сподіватися а priori. Але місто й слобода Вольностей то були військові заамоднені пункти, щільно звязані з Січчю, що була для них за головну точку й мілітарну й господарчу. Як мілітарна одиниця, Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити. Задалегідь наготувати військове приладдя, амуніцію й т. ин. і до того як-найдешевше, без зайвих витрат на приставлення, зберегання, то-що можна було не по підприємствах, порожкидуваних по слободах Вольностей, а в Січі-ж. І справді. На перевірку виясняється, що, напр., зброю вироблювано в Січі ¹⁾. Будівельні роботи зосереджувано там-же ²⁾, як і ковальство, на якому сиділа сотня ковалів ³⁾. У Січі-ж вироблювано т. зв. якірці й порох ⁴⁾. Знала Січ кравецтво й штихарство; як відомо, в Кошу зроблено печатку й прапор для Аже-Симеона ⁵⁾. Готували там і човни, і приладдя до них ⁶⁾. З листів Жолкевського від р. 1617 видно, що в Січі було чимало представників різних промислів ⁷⁾. Довга низка запорозьких прізвищ показує на зайняття їхніх власників. Тут зустрі-

812 210

НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. М. МЕНДІЛОВА

¹⁾ Зап. Одес. О-ва Історія и Древностей, XIV, 294; Leger, Histoire des Cosaques, I, 29.

²⁾ Эварницкий, Вольности, 263; Сочин. и переводы за 1760 г., V, 436.

³⁾ Агелы Южи. и Зап. Рос., XI, 13; Эварницкий, Ист. запор. козак., II, 441. А втім, на Тереті у поблизу Підпільної теж стояли запорозькі кузні — пор. Сборн. статей Екстер. наук. Общества, 21 й Тр. XIII археолог. с., II, 55.

⁴⁾ Мышедский, Сказание, 56.

⁵⁾ Эварницкий, Ист. зап. козак., II, 460.

⁶⁾ Эварницкий, Источники, I, 637; Mack. Wallace, Russia, II, 213; Тр. XIII археолог. съезда, II, 66.

⁷⁾ Киевская Старина, 1894, VI-454.

чаємо Загуби-Сітку, Коновалова, Коношенка, Котляренка, Кравця, Кушніра, Неводничого, Рибалку, Скляра, Шаповалова, Шевця, Шапошника й ин.¹⁾ Це стверджують і дані про окремих запорозців²⁾. Те, що Січ підтягувала до себе обробну промисловість, свідчить лиш про мілітаризацію промислів, їх пристосування до потреб війська. І для самих ремісників таке становище було не некорисним. Вони, що правда, працювали на військо, але могли працювати й „на сторону“, тяжкі сторони військової служби їх не обходили. Навіть є деякі підстави припускати, що хоч ремісників і визнавали за приписаних до куренів, але все-ж вони мали якусь своєрідну професійну організацію й жили від куренів відособлено³⁾. Таким чином, ясно, що в фобургах і військових слободах ремесство виключалось. Заперечувати, що там його зовсім не знали, певна річ, не доводиться, бо окрім січовиків у фобургах і слободах жили й інші люди, котрі мали свої потреби. Це значить тільки, що ремесство в містечках та слободах не тільки не переважувало, але було справою другорядною. Правда, Розсолада свідчить, що серед слобідської людности „були усіякі сословія: шевці, кравці, ковалі, ганчарі, були столярі й такі майстри, що робили вози, гарби“⁴⁾.

Але придивімося, чи-ж була хоч-би грошова спроста ремісничувати окремим людям по слободах. Це своєю чергою зв'язується з питанням про групи людности в фобургах та військових слободах.

Перша й до того командна група то були січовики. Десь на початку XVII в. були вони ніби „sine certis sedibus“⁵⁾, але вже від 20-х р.р. того-ж віку починаючи твердо оселяються в низці пунктів⁶⁾. Про січовиків я вже був говорив в іншому місці, отож повторюватися тут не випадає⁷⁾.

Другу групу людности являли собою ті січовики, що, в фобургах і слободах перебуваючи, поженилися. Лишаючися при своїх родинах, позбавлені права бути та зватися січовиками, такі козаки, як свідчить Корж, все-ж „чисалися при своїх куренях“⁸⁾. Ні Кошеві взагалі, ні куреням зокрема не було користи знеслаювати фобурги й слободи військовою силою, ще й збуватися робітника на курінь: коли січовиків меншало, це призводило до переобтяження нежонатих військового і на військю працею і унеможливувало правильне функціонування курінного й січового господарства. Мати жонатих чи т. зв. гніздюків у реєстрах куренів, т. ч., була, може, морочлива, але істотно потрібна справа. Однак

¹⁾ Зварницькій, *Источники*, II, 2101, 1570, 1582, 1956, 1571, 1966, 1483, 2098; I, 850, 890 й ин.

²⁾ Пор. А. А. Андрієвскій, *Истор. матеріали*, IX, 64; Величко, *Льтовськ*, III, 452; Флоровскій, *Депутаты Войска Запорожскаго*, 14; Мшведскій, *Исторія о кал. запорож.*, 54; Морковинъ, *Очеркъ исторіи запорож. коз.*, 27. Але — П. С. З., I, № 557.

³⁾ Мшведскій, *op. c.*, 53, 48.

⁴⁾ *Киев. Стар.*, 1883, XI, 501.

⁵⁾ Жерела, VIII, 119.

⁶⁾ *ib.*, 145, 147, 173, 166.

⁷⁾ Пор. *Праці комісії зах.-рус. та україн. права*, III, „Соціально-екоп. організація Зап. Січ“.

⁸⁾ *Стороженко, Україн. оповідання*, I, 149.

одрукування січовиків безпосередньо загрожували самому існуванню січової армії й її військових традицій. Тому доводилося гніздюків обмежувати в правах: їх позбавляли публічних що-до упразднення військовими справами прав. За такого становища ставало-б незрозумілим: що-ж утримувало жонатих у лавах козацтва? Силою, що утримувала гніздюків, було володіння землею. „Лица, не принадлежащая къ войску, каже відомий дослідник Запоріжжя, рідко получали землю въ Запорожьи“¹⁾. Землі, що за них каже проф. Яворницький, це ті найкращі землі, які львівським приділявано кожного року куреням — найкращі луки й риболовлі. Окрім того січовикам приділявано так само ліси. До лісів не припускались інші групи люду Вольностей. Як видно з однієї справи, на Самарі, коли лісом користувалися сторонні Січ особи, це прирівнювало до злочину — спустошення²⁾. Доглядати військових лісів „по всем мѣстам около товщи дѣню и ночью“ й мали жонаті козаки³⁾, сами не позбавлені права користуватися деревом⁴⁾. Жонатий козак одбував службу власним коштом, не здобувачи за це жадієської плати. Поки в нього були засоби козакувати, все було гаразд. Коли-ж „гніздюки“ економічно підупадали, отже, неспроможні були служити, їх „за крайним убожеством... з козацької служби виключено и в госполитне определено“⁵⁾ бувало. Робилося це простим механічним перенесінням з однієї графи відповідного реєстру до другої. Спеціального розпорядження чи дозволу на таке перенесіння не вимагалось. Такий дозвіл був потрібний тоді, коли жонатого зубохідлого козака з тих чи інших причин хотіли залишити в числі козаків чи внести до реєстрів і не-козаків, якщо вони зугарні були відбувати козацьку службу. От тоді місцевому начальству й треба було мати відповідний від Коша дозвіл, „не повелено-ль будет в козацую службу причислить“ і „в козацкое званіе опредѣлить“ певну впадобану від козачого начальства людину⁶⁾. Це спостерегаємо напр. підчас ревізії 1759 р. Отже перед нами подвійне джерело походження жонатого козацтва: шлюб січовика й зведення до реєстру козачого. Як козак, як воляк, одружений відбував службу в фобургу чи в військовій слободі нарівні з січовиками. Звідси арозуміло, що гніздюка можна було побачити не в кожному місці. Тому доводиться визнати, що старовинний погляд Боліна, ніби одружених обороняли січовики, тимчасом як

¹⁾ Яворницький, Ист. зап. козаковъ, I, 209.

²⁾ Запорожск. Архів № 116 арк. 5.

³⁾ Ї. № 22—30 арк. 23 і № 52 арк. 26.

⁴⁾ „Деревяникъ справъ“ в Січі був склад. Кім вічно тривав то в кованям з Гетьманщини, то з російськими садатани через самовільну рубку „деревинъ“. Пор. Зап. Архів, № 123, арк. 16, 29, 40, 54, № 114, арк. 116, 133, 234; № 24, арк. 127. Для себе січова старшина, розуміється, лісу не жалувала. Відомі випадки, коли кошові наказували „лороній мѣе отвѣсть“ їм і далі рубити „потребное число людей дѣть“. Ї., № 122, арк. 96.

⁵⁾ Ї., № 24, арк. 28.

⁶⁾ Ї., арк. I.

гніздюки, мовляв, „семились подля городка“¹⁾, не є правдливий. А за довід, скерований проти Болтіна, може правити, напр., Микитин Ріг²⁾. Російський уряд добре розуміював значіння одружених і тому й намагався підбити собі запорозькі містечка³⁾.

Коли кажемо „козак“, то тим самим уявляємо собі такий лад, за якого усе добро належить козацькій організації чи в цілому (Січі), чи в окремих частинах (курін) несподівно. Військова організація, мовляв, не терпить роздрібнення чи індивідуального привласнення речей. Скоро гніздюків зараховувано до куренів, то й про них слід додержуватися подібних-же думок. Проф. Яворницький так і гадає. Він певен, що нищого роду власности, як „община“, в Вольностях не знали⁴⁾. Справді, Січ знала колективну власність, що з'явилася в наслідку з'єднання спільними силами території Вольностей. З колективної власности виходило індивідуальне користування землею. Инакше кажучи, оскільки даний розряд людности не належав до січовиків, оскільки на нього не поширювалася низка січових привилей, оскільки, очевидно, права людности не січової ґрунтувалися на інших базі, напр. на владній праці, уступці, милості Війська, то що... У льосуванні різних угіддів, яке щороку відбувалося в Січі, бачимо ознаки татарського права, що знало поділ угіддів залежно (чоло козаків само по собі) від кількості худоби. Коли число худоби могло різко змінюватися десь у куренях, то сказати цього про скотарське господарство гніздюків аж ніяк не випадає. Отже, те, що не було потреби в переділах, знов-же й инший правний титул, приводить до висновку, що про общину в Вольностях говорити можна дуже обережно.

Піднесене питання розглядатимемо далі.

Тут-же треба спинитися на невеличкій, але дуже поважній справі—на заможності гніздюків. На жаль, маємо дуже неповні дані, а саме: після перепису р. 1776 в протовчанській паланці в 242 одружених козаків було 363 хати, 611 коней, рогатої робочої худоби 1047, неробочої 1854 голів і овець 10114 шт.⁵⁾. Отже на двір припадало 2,5 коня, 5 шт. рогатої робочої, 7,5 неробочої худоби й по 50 овець. Мала родина, виходить, була забезпечена. Кількість робочої худоби в гніздюків показує, що одружені козаки могли хліборобити і візникувати, а неробочої худоби так мало—що можна задалегідь визнати можливість невеликого завбільшки скотарства.

Уся маса людности що не належала до січового й одруженого козацтва, звалася поспільством чи посполитими. Старий польський історик, однак, заперечував окреме існування посполитих і ладен був визнати за посполитих саме-іменно одружених козаків, що за ними в відміну

¹⁾ Болтінь, Прип'яччя, I, 346.

²⁾ Яворницький, Запорозьке, II, 40.

³⁾ Пор. Сенатській Архив, XI 31.

⁴⁾ Яворницький, Ист. запор. козаків, I, 189.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сечи, I, 195.)

від посполатих Гетьманщини визнавав цілковиту особисту волю¹⁾. Сучасник-же запорозької держави про не-військову людність слобід писав: „сія почиталась оть тѣхъ, кои жили в Січи, за подданных“²⁾. Запорозькі документи невійськову людність фобургів і слобід звать посполатими, а втім кн. Голицян зараховував до них і жонате козацтво³⁾. Посполатих у військових слободах та містечках було чимало. За цифрами 2-го випуску „Летописи Екатеринославской ученой архивной Комиссии“ бачимо в Новоселіці на 1985 кбалаків 3760 посполатих, в слоб. Богородицькій на 66 козаків припадало 252 посполатих, в Кам'янці ті-ж групи виражалися цифрами 773 й 1431. За 1773 р. людність у загальних числах виражалась:

	в Самарській каладці	Проточан- ській	Личковій	Баранно- стинській	Кам'я- нській
для козаків	2994	3386	1927	131	341
„ посполат.	5966	3976	4351	2793	473 чол.

хазяїв, не беручи на увагу наймитів, що до посполатих — то було загальне право — не належали.

Посполаті жили дворами. Правдоподібно, що двори занесено з Гетьманщини. На це знаходимо досить виразні вказівки у документі 1752 р., що стосується залюднення північної частини Лисавецьградського й Олександрійського полків, де було „пришлалх из малоросійских и слободских полков“ 3170 дворів. Щоб розмістити новоприбулих сербів, у Вольностях було „очищено“ 4008 посполатих дворів⁴⁾. Татари на Орелі спалили якось 50 дворів⁵⁾. Наприкінці існування Запоріжжя термін „двір“ не викликав ніяких сумнівів і російська адміністрація реєструвала людність власне по дворах⁶⁾. Звичайне правило, що, запорозькі слободи складалися з 50 дворів. Навсправжки не завжди було так. Напр., са. Колідківка складалася таж з 50 дворів, Личкова—83, в Тритузному усієї людности рахувалося 31 д. об. ст., тоб-то максимум 15 дворів, у Микитиному Розі було 190 хат, в Коширщині—140, в Н. Кам'янці—52, в Шульгівці—75, в Гупалівці—149, в Петрівці—203 й т. д. Окрім дворів траплялися й бездвірні хати. У Личковій, напр., рахувалося їх 3, у Шульгівці—30, в Гупалівці—42, в Петрівці—110 й т. д. Двір мислявся як жидані і в містечку і в слободі. Все, що було по-за слободою та її строем, поняття двору не охоплювало. Так визначав двір у слобідських та містечкових селищах єпископ Теодосій⁷⁾. Господар двору й був суб'єктом прав, міг провадити всякі операції й оборудки, з тим, однак щоб вони не порушували *imperium*'у Січи та диктатури раніш козацтва,

¹⁾ Станьковскі, *Ист. коз.*, I, 51.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2 т. I, 539.

³⁾ Голицынъ—Рус.-военная исторія, II, 575.

⁴⁾ Шмидтъ, *Материалы*, I, 29.

⁵⁾ Станьковскій, *Ист. Нов. Сѣчи*, III, 26.

⁶⁾ Бѣдновъ, *Матер. для ист. колонизацій в Запорож. коз.*, 18.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. спархіи, I, 308.

згодом — отаманії. Індивідуальні права дворових господарів влада визнавала. Коли задніприські слободи за наказом од російського уряду довелося передати сербським виходням, то Гетьман Розумовський у доповідній записці Сенатові писав: „населеніє задніпронських мість, которіє подлежали къ населенію сербовъ, грунтами почти всіми какъ въ тѣхъ мѣстахъ живущіє, такъ и разнихъ... полковъ старшина и козаки владѣють по гетманскимъ универсаламъ и по давнимъ купчимъ записямъ... и по древнимъ займамъ наслѣдственно“. Сенат не заперечував проти таких підвалин володіння, тільки-ж заперечував законність їхнього припуску¹⁾. Не „община“, яку обстоювали були для Запоріжжя проф. Антонович²⁾, Щербина³⁾ й проф. Яворницький⁴⁾, мала тут, т. ч., значіння, а індивідуальне панування над нерухомістю. Інша річ, що Січ не дбала про юридичні підвалини для тої власності й однаково ставилася й до старовинного акту, і універсалу, і до заїмки. Кіш дбав лиш за те, щоб акт не відбувався але на його імперіум'ї. Цим з'ясовується, що в Січі не цікавилися тонкощами руху нерухомостів, не опрацьовували юридичної доктрини, а задовольнялися з фактичного стану речей. Фактичне використання індивідуального права йшло так далеко, аж поки стикалося з імперіум'ом Січі. Фактичність володіння двором, то що, пізнавало з зовнішнього виразу: за неопорочений визнавалося такий вид володіння, що збігавсь з загальним напрямком. Наміри даного господаря двору, повнота його волі й т. д. не мали особливого значіння. Досить було того, як зовні виражалось ставлення до того двору чи иншої нерухомости. А форму визнавано за річ другорядну. Важлива була не вона, а соціально-господарча її база. Взятиши це на увагу, легко зрозуміти тую безпурність, що її виявляли не тільки Січ і делегати її влади, ба й самі посполиті що-до кодексів, надр., або документації прав. Тим-то бачимо поруч індивідуального двору й спільне володіння дворами чи хатами, доводи на що зберегалися трохи чи не до сьогодні⁵⁾.

Двір — двором, але не менше важило й те, що було в тому дворі. Звертаючись до статистичного матеріалу, можна побачити, що на Протовці р. 1770 в 701 посполитого було 737 хат і при них 274 коня, 804 голлови рогатої робочої й 1630 неробочої худоби та 3572 вінді⁶⁾. Одне на двір припадало 0,4 коня, 2,5 робочої й 5 неробочої худоби та по 9 овець. Це означає, що посполиті могли хліборобити й візникувати, але, напр., харчових продуктів від скотарства для них було замало. Звісно, робити висновок, подібний до допіру оце наведеного, на підставі даних зібраних тільки для Протовці ніби не випадає. Не випадок через те, що пересічні статистичні дані хибують у бік збільшення від менших пересічних, взятих для по-

¹⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 661, 664, 667.

²⁾ Исслед. о козакахъ, 74, 117.

³⁾ Оч. зинко-русск. архивей, 9, 27.

⁴⁾ Ист. зап. коз., I, 464.

⁵⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, II, 45.

⁶⁾ Скальковскій, оп. с. I, 196.

ривняно невеликих місцевостів. Справді. У Курдівці, напр., на 96 посполитих господарств тільки 2 мали коней, в Чапанці на 40 — жадне, в Чорвоухівці на 41 — жадне, в Подовешині на 58 посполитих коні були лиш у 22, в Галушківці з 31 посполитого тільки 14 мали коней, в Могидзі (над Біловодкою) на 88 посполитих хазяїв мали коней 24, в Шумівці усі 32 посполиті двори коней зовсім не мали. А підрахунки по всіх цих місцевостях дають на посполите господарство пересічно по 0,4 коня, $1\frac{1}{2}$ робочої й $2\frac{1}{2}$ неробочої худоби та 5 овець¹⁾. Отже, висновок лишається в силі.

Отож слобідську людність засуджувано тільки на певні промисли: рільництво й транспортування. Про ремесства немає й мови. Але, можливо, в слобідській людности усе-ж лишався час на якісь сторонні роботи й, таким чином, могли згуртуватися хоч хладенні гроші, що сприяли-б розвитку обробної, нехай примітивної, промисловости. Відповідь дістанемо, з'ясувавши тії повинності, що їх одбувала людність військових слобід.

Повинності були різні.

На першому місці, як і слід було сподіватися, була військова повинність, що спадала на січовиків та гніадюків. Переводжено її на підставі надісланих з Січі наказів. „Посылаемме с Коша ордери в своей силе всегда быть должны, равно по оным единственно принадлежит исполнять“²⁾. Таке загальне правило висовувала козацька центральна установа в усіх справах, а зокрема й особливо в справах військових. За останньої турецької війни, яку провадило Запоріжжя, самарські гніадюки виставили 417, кодацькі — 350, протовчанські — 214 козаків, набраних по одному з козачого двору.

Далі йшла ординарська служба, що значно розгорнулася після 1734 р., коли запорозькі козаци так чи инакше звязувались з російськими арміями й начальками цих останніх дуже „мотали“ козаків. Для ординарської служби новокодацькі гніадюки, напр., що-місяця ставили до окружного центру по 30 чоловіка й „в Кош на ординарские (посылки) 10 козаків“. Відслуживши в окрузі, гніадюків додому не звільнювано, але полковники надсилали їх до Січі. Через це службу одбувано саме безперервно й вона відтягувала женатих од господарства, як це визнавала й сама Січ³⁾.

З ординарської повинності звязувалася пошта. Гніадюки, за наказом од полковника, стояли на варті „для возки писем по пошти“. Спочатку поштові пости запроваджувано тільки підчас військових дій, але згодом їх вже не знімано, хоч кількість їх за мирного часу й зменшувало. Поштову повинність одбувано по черзі терміном на три місяці⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 104, арк. 22—23.

²⁾ Истор. записка о Пугачинно-Никол. самарскомъ монастырѣ, 32.

³⁾ Запорозьк. Архів, № 107, арк. 111.

⁴⁾ Запорозьк. Архів, № 66, в. к. 80.

На кожному посту стояло від 4 до 10 чол., а взагалі поштову повинність на рік одбувало 380 чол.¹⁾

Оці три роди служби не давали спромоги жонатим козакам економічно стати на тверді ноги. Гніздуки без краю нарікали й шукали виходу з скрути. Щоб не впасти в невиласні зайдні, жонате козацтво дійшло до системи виборних. У військових слободах складалися по кілька чоловіка для відбування служби за одно й, таким чином, сяк-так могли утримуватись²⁾. Становище гніздуків було тим тяжче, що їх не хотіли підтримувати „холості“ чи десяткові козаки. Коли місцеве чи окружне начальство зверталося до останніх з відповідними пропозиціями, то „холості“ відповідали, що „всі наряди несть готови з холостими козаками, а з поженившимися, имея от них отлучность, бити (в одной й тій-же) команди не желают“³⁾.

Крім суто військових прямих чи підсобних служб на гніздуків спадав ще обов'язок одбувати службу поліцейного характеру. Тут насамперед їм доводилося обороняти подорожніх купців, що запорозькими шляхами пробиралися через безкраї степи до Січі і дорогою втрачали через гайдамак „весь имеющийся у них товар и деньги“⁴⁾. Потерпілі недвозначно заявляли в Січі: „луче б было нам сюди за покупкою не ехать“⁵⁾. Щоб не зазнати втрат від припинення торгу, Кіш і посилав так звані роз'їзди „для осторожности воров“⁶⁾.

Роз'їзди — не варта. Варта то вживали січовиків, бо була платна. Од Гарду, напр., до Січі платило за конвоювання по 8 карб., до Кодака — 6 карб.⁷⁾. Ділитися заробітками з жонатими, видима річ, січовим козакам не було радії. Так само січовики, здається, відкинули пропозицію Криму завести обопільне безкоштовне вартування⁸⁾.

І взагалі підтримувати внутрішній мир мало жонате козацтво. На ньому лежала боротьба з гайдамаками, що заважали спокійно жити у Вольностях⁹⁾. „искоренение всякого бездельства“¹⁰⁾, воно мало затримувати й арештовувати непевних людей, секвеструвати знаряддя їхніх лихих учинків і награбоване добро, шукати втікачів¹¹⁾, виганяти з січових дач сторонніх чабанів, ловити дезертирів з російських полків, перевіряти видані від січових і окружних інституцій пашпорти, то що¹²⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 12, арк. 4, 17 й 20.

²⁾ *Ibid.*, № 104, арк. 53.

³⁾ *Ibid.*, № 107, арк. 2.

⁴⁾ *Ibid.*, № 85, арк. 65—66; № 171, арк. 46. ⁵⁾ *Ibid.*, № 19, арк. 27—28.

⁶⁾ *Ibid.*, № 26, арк. 86 й 22; пор. № 20—6, арк. 12.

⁷⁾ *Ibid.*, № 23, арк. 53. ⁸⁾ *Ibid.*, № 142, арк. 3.

⁹⁾ Красневскі, *Вспоминенія*, I, 116.

¹⁰⁾ Новицькій, *Матеріали*, 45.

¹¹⁾ Запорозьк. Архів, № 116, арк. 1.

¹²⁾ *Ibid.*, № 171, арк. 57; № 73, арк. 4, 30, 47; № 111, арк. 2 й 33; № 169, арк. 13.

Посполиті своєю чергою знали цілий шерег умовних повинностей, зв'язаних з військовою службою. Не одбуваючи її особисто, вони допомагали, щоб правильно вона відбувалась. Насамперед на посполитих спадала уборка луків: сіно було кочче потрібне для січової й округової (паланкової) кінноти. Р. 1770 з цього приводу писалось: «Войска Запорозького Низового подчиненные, жительствующие по-надъ Орелью и въ другихъ мѣстахъ, благоуспѣшно свои экономическіе въ полѣ дни отправляли съ хозяйственнымъ раченіемъ... въ самихъ сѣнокосныхъ мѣстахъ и сельскихъ царинахъ¹⁾. Давши косарів, посполита людиність мусіла ще «снабдить оныхъ деньгами и всимъ нужнымъ з громадской сумми²⁾».

Друга тяжка повинність то були постої чи стація. Р. 1771 полковник Гараджа приславих 114 запорозців мав «растварить по квартирахъ слободы Штоксовой, сл. Булацелевой, в хутори Ковалевскаго, в слоб. Мочаблудовки, в хут. Богущького, в Дмитровки... черезъ всю зиму... под продовольствиемъ тамошнихъ обывателей, которые козаковъ тою харчью, что и для себя употребляютъ, безъ вымислу довольствоватъ лошадемъ же каждому козаку на 2 толако сено весомъ по 2 пуда в сутки давать должн³⁾. Той фураж иноді доводилося приставити ще в якесь дальше від даної слободи місце. До стації входило ще й опалення, що його треба було десь взяти⁴⁾. Для російського війська стацію так само відводжувано, причім перехожі військові частини самовільно розташовувалися й вимагали собі всього по власній угоді⁵⁾. І нічого не можна було з ними вдіяти. Та не краще поводилися й постійні, що жили в ретраншементах російські війська, хоч, здавалося-б, вони й могли перебути без того, щоб тиснути слободи, адже-ж чим легше жилося-б слободам, тим довший час вони були-б спроможні прислужитися російським військовим частинам⁶⁾.

Те саме можна сказати й про підвідну повинність. Її призначувано на те, щоб перевозити вату та людей. Після даного наряду, напр., для перевозу скарбового провіянту посполиті повинні були виставити певне число підвід. У вересні 1769 р. з самарської, проточанської й орельської паланки посполиті вислали по 50 підвід, щоб возити провіянт од Кодака до Січі⁷⁾. Давано підводи й на те, щоб возити дерево, жорна, то-що. Давано їх і під різне січове начальство⁸⁾. Сторонніх Січі осіб, що правда, перевозжувано за гроші: платити мали по 1 коп. від версти, але de facto ніколи не плачено більш за 1/2 коп.⁹⁾.

¹⁾ Новицький, Мат. для історії Запороз. коз., 23—24.

²⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 201.

³⁾ Эваринський, Вольности, 314; пор. 324, 327.

⁴⁾ Запор. Архів, № 32—41, арк. 11—12.

⁵⁾ Пор. *ibid.*, № 45, арк. 52—53, 54—55; № 72, арк. 19 й 23.

⁶⁾ *ibid.*, № 77—25, а к. 51—52; № 115, арк. 153. ⁷⁾ *ibid.*, № 41—21, арк. 10.

⁸⁾ *ibid.*, № 47—96, арк. 1; № 24, арк. 90; № 48, арк. 29—35 й ин.

⁹⁾ *ibid.*, № 66, арк. 7 й 10.

Окрім того на поспільство покладалось робити греблі й гагі, „яко в том общественная и необходимо нужная надобность состоит“. Ця повинність ішла „з десятков людей“ посполонтих¹⁾ і від неї нікого не одзюлювано, тому на таких роботах зустрічаємо не тільки чоловіків, а й жінок²⁾.

Нарешті, посполонті мусіли провадити й фортифікаційні роботи. Коли, напр., будовано Новий Кодак, то людиність Старого мала приставити по 2 кошелі й привезти волами для виведення фортеці³⁾.

На всікі роботи для війська посполонті йшли „с волами и надлежащими потребностями“ не відволаіваючись⁴⁾. Уже й самих цих повинностей було більш, ніж могло їх поспільство підняти. Та татар їхній збільшувався, попри все инше, ще тим, що ніхто не знав часу прці. Не відомо було ані дня, ані години, коли начальство потурбує посполонтого. Додайте до цього ще й те, що ніякі умови не звільняли людиність від повинностей. Звідси зрозуміло, що посполонті кидалися на всі боки, щоб уникнути повинностей військового типу. Ником вони додумувалися радити округовій старшині систему штрафів, як то, напр., зустрічаємо р. 1770, коли провіянт від Кодака до Новосіченського ретраншементу приставлено пірядним способом „по договоренной добровольной цѣни“⁵⁾. Заможнішим дозволялося ставити замість себе когось иншого, як то було з Г. Щербиною, що „послал от себе пароконного козака в число козаков Войска Запорожского“⁶⁾. За декого могли вступитися вправові родичі й домогтися пільг⁷⁾. Такий щасливець діставав „в общем войсковом собрании приговор“ чи ухвалу. „Приговор“ вільгота прибирав письмової форми й був строго іменний. Давано його, здається, тільки на один рік: принаймні Саражинові, що клопотався про свого швагра, доводилося повторювати свої прохання перед Кошем⁸⁾. Отже тут маємо справу не з скасуваннями, а хіба з відстрочкою. Скарги палavano без краю. Але Січ нічого не могла вдіяти. Тоді посполонти лишалося одне — забунтувати. З отаким заколотом зустрічаємось в кодацькій палавці, де розлючеві посполонті заявлялися до округового начальства „азартно“ й зовсім невічливо загрозували побити старшину⁹⁾. А втім, такі випадки траплялися дуже рідко. Посполонті призначувалися до свого важкого становища й терпляче зносили ярмо січового козацтва й отаманії.

¹⁾ Истор. зап. о славянских монастырях, 31.

²⁾ Запор. Арх. № 47—96, арк. 6; № 18—36, арк. 97; № 4, арк. 47.

³⁾ Стороженко, Україн. оповідання, II, 135.

⁴⁾ Зап. Арх., № 32—40, арк. 10; № 32—41, арк. 2; № 57, арк. 3.

⁵⁾ Зап. Арх. № 41—21, арк. 32.

⁶⁾ Ibid. № 17—26, арк. 116.

⁷⁾ Ibid. № 26—17, арк. 256.

⁸⁾ Ibid. № 83, арк. 12 й № 26, арк. 152.

⁹⁾ Ibid. № 69—12, арк. 34.

§ 3-а.

Тут були не тільки військового тиву повинності. Поруч з ними були й інші, що розпадалися на два роди: натуральні й грошові.

Є відомості, що рибальство являло собою певну регалію й було приступне самому тільки січовому козацтву. І таки справді в великих рибних ріках рибалили найбільше січовики. Та промисел цей, скільки можна покладатися на Е. Лясоту, не заборонено й іншим групам людності Вольностей. „Ланд-козаки“ повинні були тільки поступатися частиною ваову на користь Січі. Для XVII в. я не знаю актів, що були б підпирали думку Е. Лясоти. Для XVIII в. знаходимо невірні вказівки, що людності Вольностей рибалили, а від ваову давала округовому начальству 20% з усієї кількості, „сколко оной риби будет“. А втім, п'яту рибину у 2-й половині XVIII в. можна було грошима замінити, без огляду „на крайнее оскуденне обывателей“¹⁾.

Од продуктів пасічництва збирали „бджоляну десятину“, що надходила в розпорядження Січі²⁾.

З млінів збирали „розмір“³⁾, приставлюваний до Січі вже як готове борошно, а так само на округову адміністрацію „к прокормленню палайкових слуг и содержачихся при оной арестантов“. Розмір цього збору, здається, точно не встановлювано. В актових даних є вказівки, що його „по малой части давалось“ хоч рівночасно маємо окремі дані, що „розмір“ збирали з кола по 7 вірок⁴⁾.

Трапляються вказівки й на те, що в Вольностях існувало скатне чи скутне⁵⁾.

За користування військовою землею плачено десятину. В одній справі 1758 р. говорить: „за то данное позволение на войсковой земле... владение имеют они precisely десятину на Войско давать, как и на палайку дают“⁶⁾. Питання про обкладання землі приводить до одного з найтемніших пунктів в економічно-фінансовій правній історії Запоріжжя: чи знало Запоріжжя хліборобство? За періоду, коли Запоріжжя ще не являло собою держави, про можливість рільництва говорити не випадає. Тоді зручніше було провадити роботи, що не відбирали часу. Мислимі були такі промисли, що їх зацікавлені особи вмить розгортали і так само хутко могли „згорнути“. Отже, міркуючи логічно, рільництво можна припустити лиш од часів, коли вже сконструювалася чи бодай почала складатися запорозька держава. У дослідника, однак, дуже мало безпосередніх фактів і тому в цій царині доводиться (частенько) мати справу з історичним „преданієм“. З другого боку рільництво можливе лиш на певному ступеню густоти людності. За Шмоделеровою схемою за людності з 0,02—0,05 чол. можливе полювання та рибальство. Коли до цих

¹⁾ Зап. Арх. № 13 арк. 4, 6 й 60.

²⁾ Ibid., № 122, арк. 146.

³⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 374.

⁴⁾ Зап. Арх. № 4 арк. 83—84.

⁵⁾ Ibid., № 23, арк. 10.

⁶⁾ Ibid., № 116, арк. 5.

промислів додається ще й обробіток землі, то це визначає, що густість людности зростає. Коефіцієнт П за цього раннього періоду виражається цифрою 0,2—0,7 і все відноситься при переходах до вищого шабля господарювання, що потроху відсовує на задній план ранні промисли. Для XVII в. виходячи з цифри польських істориків-мемуаристів, які припускали в Вольностях аж до 200 тис. д. людности, коефіцієнт що-до можливості різних промислів виражався цифрою 0,2. Отже в половині XVII в. за економічними вирахуваннями можливе раннє хліборобство. Беручи на увагу загальну кількість людности в Вольностях (за округленням Потьомкінських даних) в XVIII ст. в 1 міл. д., матимемо високий коефіцієнт 8,9—10. За такого коефіцієнта, як вирахував Шмоллер, існує екстенсивно-переложне хліборобство з ухилом в бік трипілля. Одночасно показаний коефіцієнт промовляє за те, що людність живе осіло. Теоретичні висновки, т. ч., за те, що рільництво в Вольностях було не тільки знане, а й потрібне та необхідне. До сказаного слід додати, що коли період перманентної бійки в Вольностях закінчивсь і після бахчесарайського миру Запоріжжя дістало визнання на більш-менш тверді кордони, деякі промисли мали занепасти й поступитися іншим, що давали прибутки не менші, як ті, котрі відпаали чи підупали. Здобичництво, між іншим, змушалося до того, що далі не можна було його провадити. О. Гермайзе без жадних відстав заявляє, ніби навіть за 60 р.р. XVIII в. „економічну основу життя запорожського становило степове здобичництво“¹⁾. Здобичництво XVIII в. то — антиправне явище, проти якого боролось Запоріжжя, зовсім не базуючись на ньому. Як легальний спосіб здобувати блага воно саме й перестало існувати в XVIII в. Не вистарчало, що правда, запорозцям платні. Гетьмани дуже неохоче погоджувалися на неї. Виговський у листі до Лісницького р. 1658 визнавав „жалозання“ просто кинуте на вітер²⁾. А Самойлович та Мазепа посилали жалування тільки полаявшись попереду з запорозцями³⁾. „Милостивого царського жаловання“ раз-у-раз не вистарчало. Р. 1746, діставши те жалування, як свідчив Никифоров, запорозці все-ж відчували, що воно недостатнє. Усе це приводить до висновку, що без рільництва Вольності не могли перебудитися. Після повороту „з-під турка“ рільництво уже так розгорнулось в Вольностях, що історик Міллер, знаючи запорозців особисто, вразно визнавав, що хліборобство в них існувало⁴⁾. Інші відсовують дату рільництва в Вольностях тільки на половину XVIII в., коли „земледіліє водворилось адсьє и сдѣлалось постоянною отраслюю хозяйства“⁵⁾. Нарешті висловлено було й таку думку, буцім тільки по тому, як скасовано Січ, „запорозькі землі почали чорніти під плугом“⁶⁾.

¹⁾ Україна, 1924, I, 24. ²⁾ Акты Юж. и Зап. Р., XV, 88.

³⁾ Зварницький, Ист. зап. коз. III, 15, 31 й ин.

⁴⁾ Міллер, Ист. соч., 41—42.

⁵⁾ Шмидтъ, Мат. для топограф. и стат. Херсон. губ., II, 17.

⁶⁾ Кашенко, Опов. про В. Запор., 45.

Наведені думки не суперечать одна одній, а лиш одна одну доповнюють: після 1734 р. хліборобство починається, від 50-х р.р. XVIII в. твердо увиходить до господарчого укладу Запоріжжя й після 1775 р. з його вже пануючий по всій території Вольностей промисел. По-при все те дослідники відчували, що наведені історичні віхи не з'ясовують попередніх етапів в економічному розвитку Запоріжжя. Що-до цього, то тут висловлено два погляди. Російський погляд полягає в тому, що „в общем и целом хозяйство Запорожья в течение всего времени его существования носило на себе печать той примитивности, которая наблюдалась в периоды до феодальной, в эпоху родового (в Запоріжжі?) и племенного (в Січі?) быта“¹⁾. А втім ця теорія хліборобства не відкидає, а тільки визнає дуже малі його розміри²⁾. Друга російська теорія зовсім дитяча й економічний розвиток пояснює... настроєм козаків: „Надоело пахать или торговать, можно было отправиться и козаковать: кто был помоложе и попредпринимчивее, тот это и делал“³⁾. Образність, певна річ, справи не з'ясує, хоч і не відкидає, що різництво в Запоріжжі могло бути. Таким чином російська історична думка припускає, що різництво могло бути й перед 1734 р. Інша група думок зв'язується з серйознішими дослідями над запорозьким життям. Старовинні письменники показували, що власне січовикам забороняно хліборобити. Хліборобство бо на довгий час відривало-б козацьку масу від військової справи, а з другого боку обмежувало-б саме козацтво що-до земельних просторів. Що різництво й людність сковували земельні простори запорозців, обмежували волю маневрування, то з огляду на це не вільно було розвинути хліборобство. Отже січовики й мусіли лишатися при добувних промислах. Саме в такій площині і розцінює можливість хліборобства в Вольностях автор дуже гарної брошури про Запорозькі Вольності М. Комаров. Він виразно каже, що хліборобство знали як промисел, то одаль від Січі, а пояснює це тим, що десь в самарській чи оренській паланці хліборобити було безпечніше, бо татари менше загрожували⁴⁾. Ціаком слушно. Січовики справді заохочувалися коло хліборобства. Навіть там і тоді, де й коли різництву ніщо не заваджало, запорозці його уникали, дарма що знали ціну землі. Полковник самарський, напр., віддавав землі, що їх могли-б обробляти січовики, стороннім людям в оренду й діставав „за паханіе землі 16 руб. с обмалеживаніем, что за ту землю пахать и хлеб сеять позволено хлѣтса“, інакше „к паханію не допустят“⁵⁾. Січовики далі од ауківництва — косовиці сіна не йшли⁶⁾ і, як свідчить Гайден-

¹⁾ Рожков, Рус. история, VI, 37.

²⁾ Ibid., 34.

³⁾ Покровский, Рус. история, II, 150.

⁴⁾ Комаровъ, Запорож. Вольности, 15. Згається, тут Комаров пішов за польським істориком Чарновським. Пор. Нід. коз., I, 52.

⁵⁾ Эваринский, Сбор. матеріаловъ, 5.

⁶⁾ Пор. Новицкий, Матер. 27; Истор. зап. о самар. мон., 19-20.

штейн, і від віку коло хліборобства не заходжувалися. А те що зв'язувано з січовиками, історики Запоріжжя перенесли на всеняку людність Вольностей і подбали, щоб обґрунтувати цей зовсім неправдивий факт¹⁾. Навіть такий вдуманий і виключно обережний дослідник, як акад. Багалій не уник впливу подібних думок²⁾. Чужинці підійшли до справи тонше. Вони, напр., знаходили рільництво по-за межами Січі³⁾. За довід на те, що запорозці мали замислитися над справою рільництва й узалися до нього, править той факт, що з XVIII в. починаючи припиняються виходи з Січі в „малоросійськіє города“, а запорозці безвихідно сидять у себе вдома, а цього без рільництва не можна було-б зробити. Нехай оброблявано „только самую негодную часть земли“⁴⁾, але таки оброблявано. Про р. Орель серед людности Вольностей ходила така легенда. Орели не існувало доти, поки запорожці не впряг змія в плуга і не провів ним борозни-річку⁵⁾. Легенда свідчить, що початки рільництва в Вольностях доводяться віднести до дуже старих розмірно часів, а зовсім не до того часу, коли січові дотепники, залобігаючи ласки в останнього кошового, вихваляли були його безсоромно на всі заставки: „як був кошовим Лантух, нічого було класти в лантух, а як став Кааниш, пішли далаяниці, корж, киш“⁶⁾. Забороняючи січовикам обробляти рілля, Кіш рівночасно чудово розумів, яку вагу має хліборобство. Тим-то напр. оголошувало щось на зразець засівної кампанії. З цього погляду цікавий ордер, надісланий від Січі до низки полковників у Вольностях 16 лютого 1770 р. В ордері зверталося увагу на те, що наближається весна й наказувано „всякому хлібопахатарю... на пищу всякому чоловіку, обивателем і поженившимся козакам заходитись над оранкою. И так бы оного насивали, чтоб не только самим хлібопахатарям достаточно было, но еще чтоб могли в продажу завести довольноє число“. Кіш передбачав, що дехто з посполитих не впорється з оранкою за браком реманенту. На такий випадок січове начальство радяло позичати чи наймати волів⁷⁾.

¹⁾ Проф. Надхний, *Пам'ять о Запорожьи*, 5.

²⁾ Багалій, *Заселення південної України*, 17. Війники становить проф. Яворницький, що не відкидав рільництва в Вольностях, а каже його зростання пов'язане тим, що не було ринку для збуту хліба (*Ист. запор. коз.*, I, 465). Думку, що в Запоріжжі хліборобства не було, підтримував російський уряд, а його в цій справі сформував Київський ген.-губ. Леонтьев. *Днев. Андрієвскій, Мат. по ист. Запорожья*, 20.

³⁾ Тоок, *Hist. de Russie*, II, 128, 137; Huppel, *Von den Kosaken*, 209, 211; *Вестн. Наук. Тов-ва ім. Шевченка у Львові*, СХХVIII, 49. Пор. в зв'язку з цим твердження Болтіна (*Примічання*, I, 382), що 10% території Вольностей було під хлібними ланками.

⁴⁾ Сивальковскій, *Ист. Нов. Січи*, I, 179.

⁵⁾ Зварницькій, *Вольности*, 141—142.

⁶⁾ Надхний, *Пам. о Запор.*, 6.

⁷⁾ *Запор. Архів*, № 69—12, арк. 4—5.

Щоб обробити землю, її треба було насамперед окупувати. Проф. Яворницький гадає, що окупації підлягали лиш садибні та городні місця¹⁾. Така думка неточна. З похідного журналу Кошового, що роз'їздив по Вольностях, видно, напр., що новокодацькому мешканцеві Пикинеру дано „до разсмотрения“ цілий „байрачок“ з 13 щепами²⁾, чапанський посполитий М. Роботник дістав право на хутір; половицькому обивателю А. Безсталку дозволено „аделать пристанище и в оном надобное к хозяйству содержать, толко чтоб не утесил козаков холостых“³⁾. У цих випадках красномовні ота точність нерухомостів, необмежений строк користування й оформлення у вигляді ордера, заадресованого до місцевого начальства. Ще більшу вагу мають отакі випадки Р. 1774 Кіш дозволив стародавньому козакові Садачкові „построить хутор в байраце Гашевом“⁴⁾. Самарський мешканець Н. Донець на р. Козарській „с позволения кошовского, а не собою“ збудував хутор⁵⁾. Того-таки року Кіш дозволив козакові Різаникові користуватися лісом на протязі „как можно докнутъ палицею и завести одне ступе коло“⁶⁾. Або кол. запорозький писар Черниський в с. Личковій прокупив собі хутір⁷⁾. На такі нерухомості Кіш видавав відповідний ордер, „чтоб в оном (володіні) ни от кого никакого препятствия чинимо не было“, як сказано в виданому козакові Таранові листі. На вічну власність дістав собі землі й самарський монастир⁸⁾. Цікаво, що Січ визнавала й набувальну давність. Отож, р. 1774 Кіш за Г. Силахою визнав власність на садок, уважаючи на те, що „ей муж тем через 13 лет владел, обзаведши своим трудом“⁹⁾. Та по-при все те право на нерухомості виникло не відразу. Досить різне його походження з'ясовано тим, що Вольності в своєму розвитку пережили два етапи хліборобського господарства. Перший можна назвати етапом татарського чи бродячого рільництва. Характеризувався він тим, що не було точного терміну користування, тоб-то користування було не окреслене в часі і в пайці, що, за татарською термінологією, зваляся паєм. Розсолада свідчить про таке рільництво так: „де хто обере собі місце, де кому охота працює, там і сіда“¹⁰⁾. Така тимчасова заїмка доволі довго мала назвисько „жак“¹¹⁾ і що-до розмірів, була нерівна залежності від того, скільки даний господар міг обробити окупарної землі.

¹⁾ Ист. запорож. коз., I, 25; От. по ист. запорож. козак., 82.

²⁾ Запор. Архів, № 72, арк. 4 й 11. ³⁾ Ibid., арк. 9 й 10.

⁴⁾ Сивальковскій, оп. с., I, 193—194.

⁵⁾ Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XIV, 386.

⁶⁾ Сивальковскій, оп. с., I, 193.

⁷⁾ Актонськ Екаторин. Учен. Архива. Ком., II, 35.

⁸⁾ Ист. зап. о Пуст.-Никал. едвар. мон., 5—6; А. А. Андриєвскій, Историч. материалы, II, 66; Тр. XIII археолог. съезда, II, 129.

⁹⁾ Киевская Старина, 1836, III, 614.

¹⁰⁾ Яворницький, Запорозьке, II, 9—10. Пор. Сбор. Харь. Истор.-Фил. О-ва, IX, 131 й Сб. стат. свіданій по Екаторин, губ., II, 97.

¹¹⁾ Сб. стат. свіданій по Екаторин, губ., III, 56.

Сучасник писав про пайове хліборобство: „всякий зажиточный козак засевал хлебом столько удобного к тому в долинах поля (ибо высокая и открытая степь не везде к тому способна)“, скільки мав можливості, „и продолжал оное обрабатывать до тех пор, пока обезпеченная земля более плодов производить не переставала“. Тоді господареві доводилося переїздити „на другуу реку или на другуу балку, а нахзтой в том месте... хлѣб зарывал в землю в изготовленные к тому нарочно на подобие подземных погребов ямы“¹⁾. Очевидячки, пайове хліборобство проваджено на землях, фактично освоєних. За такого становища *videtur jus* не мало місця. Воно могло повстати тільки при етапі „малоросійського“ рільництва й землеволодіння. Протягом доволі довгого часу переходити на ступінь „малоросійського“ господарства не було раціональним. І без нього жито й пшениця родили сам 9—10¹⁾. Обробляти землю удосконаленіш можна було тоді, коли б хліб мав широкий збут, тимчасом до 1734 р. ледві не єдиний ринок для збуту була Січ, куди довозувано хліб „на потребу сичовихъ козаковъ, остальная же масса оставалась на пропитаніе гниздюковъ и ихъ семействъ“²⁾. А раз так, то, очевидна річ, не ставлялось питання про правильний сівоборот, що потребує поліпшеного господарювання; отже в збільшенню продуктів, яких не було куди збувати, не було зацікавлення. Та Січ Запорозька знала обкладання землі. 10% врожаю, що йшли на військо, не рахуючи внесків на округову адміністрацію, можна було здирати лиш з стабільованого господарства. Стабільність-же утворювалася тоді, коли умовна власність ставала безумовна, тоб-то, коли вкладена праця давала новий титул. Факта окупарності було вже не досить. Окупарність простішого типу зводилася, власне кажучи, до освоєння продуктів природи. Той, хто захопив ці дари, ставав їхнім розпорядником. Сіяння злаків, зерно яких було вже окуповане, протягувало, продовжувало право не тільки на *bona naturae*, а й на самий ґрунт, що теж підлягав овласненню. Оскільки-ж стиснуте з усіх боків Запоріжжя мусіло замислитися над справою розвитку продукційних сил і це досягалося зусиллями окремих хазяїв, то Січі й довелося визнати право повної індивідуальної власності окремих осіб на землю³⁾. Захоплення землі мали дістати визнання і суб'єктивне і об'єктивне від третіх осіб. Доводилося в зв'язку з цим аживати тих самих заходів, що знала їх і Гетьманщина. За один з таких заходів був пам'ятковий прочухан, якого дотримувалися самі запорозці, що практикували обряд биття дітей лозинами на певному, обраному чи призначеному місці⁴⁾. Але за такого становища можна

¹⁾ Словарь географич., ч. 2, т. 1, 550. Пор. Krawczewski, *Waronnienia*, II, 21; Зуевъ, *Путешеств. записки*, 271—272.

²⁾ Эварницкій, *Вольности*, 272.

³⁾ Эварницкій, *Ист. Запорож. козак.*, I, 300.

⁴⁾ Пор. Сбор. стат. свѣдѣній по Екатери. губ., II, 99.

⁵⁾ Драгомановъ, *Малорус. народниа преданія*, 250.

було-б сподіватися, що 10% врожаю, що збирала Січ, зменшилися б для податкодавців, які могли-б розгорнути інші види господарства й збільшити площу своїх полів. Навсправжки людности в Вольностях було геть не густо. Через це доводилося яко мога заощаджувати робочу силу. Заощаджуючи доводилося йти лінією найменшого опору. Отож, насамперед, цілну доводилося піднімати як найрідше. Узяти чи підняти її можна було тільки „малоросійським“ лаугом, що про нього згадується не тільки в запорозькому „Не любо — не слухай“, а що його знала й повсякденна практика¹⁾. Коли взяти на увагу недостатнє забезпечення посполитих робочою худобою, то стане зрозуміло, що посполиті на Вольностях підняти цілну могли аж надто не часто. Через це набирає величезного значіння коротенька замітка статистика Кузнецова: „будучи не в состоянні распахивать цілны, они переходили то въ одну сторону селенія, то въ другую на толоку“²⁾ й далі: „Весьма віроятно, что первые поселенцы (Катеринославщинки) послаб истоженія видовъ распаханнаго мѣста по праву первоначальной заимки, переносили свои посѣвы на прежнія мѣста, успѣвши отдохнуть пока всахивалась новая цілина“³⁾. Подібні-ж відомості подав в особистому листі до мене днізветський археолог П. Рябков. Отож, перед нами, власне кажучи, однопільна-двопільна система хліборобства, що за неї й 10% за 8-літньої експлуатації ґрунту мусіли длати важким тигарем на господарство посполитого. Означивши збір хліба першого року і взявши 12% падіння врожайности на рік, після податок 10%, матимемо решту для господарства 90—79,8—68,4—59,6—40,8—36—25,2—14,4, що визначало голод. З браку рівноваги між кількістю земель і робочих рук випливала неминуча екстенсивність хліборобства. А втім остання й собі переходила певні етапи культур, що їх визначала вимоги ринку (Січ) й кількість робочих рук. На підставі досвіду й агрономічної науки, овес обробляли найлегше. На його обробіток треба тільки 19,7 день. За ним іде жито, що для обробітку його треба 41,1 день. Отже випадало-б чекати, що саме ці культури (до речі з жита буває найбільша й падальця) прийнято в Вольностях. На таку думку пристає проф. Яворницький; він пише: „изъ всѣхъ видовъ хлѣбной растительности въ большемъ количествѣ засѣвались у запорожскихъ козаковъ греча, ячмень и овесъ, въ меньшемъ роѣк и еще въ меньшемъ пшеница“⁴⁾. Давній російський географ пшеницю ставив навіть на чільному місці⁵⁾. Очевидячки, дослідники кажуть про різні смуги Вольностей і про різні часи. Для проф. Яворницького Вольності з'являються переважно в північній частині і в ранішу епоху, для Зябловського — в південній і в епоху пізнішу. До цієї останньої стосуються і вказівки на те, що в Вольностях культивували

¹⁾ Длг. Екст. уч. арх. кон., II, 78; Шмигдъ, Матеріали, II, 39.

²⁾ Сб. ствл. свѣд. по Екстер. губ., III, 58. ³⁾ Ibid., II, 98.

⁴⁾ Эварницькій, I, 67. За Кошаревським — про пшеницу Длг. Варотомієніа, Обозр., I, 253.

⁵⁾ Зябловскій, Матеріали, I, 50; Кошаревскій, V, 10.

кукурузу, що вразда, в невеличких розмірах¹⁾. А втім кліматичні й надто ґрунтові умови разом з невеличкою зацікавленістю людності й неможливістю широких сільсько-господарчих промислів затримували розвиток хліборобства. Ґрунт у Вольностях в'язькенький і обробка його „даже при умірено-сыромъ состояннї затруднителна“, як кажуть ґрунтознавці. Ці умови погіршувалися ще через часто бездощів'я, безсніжжя, тумани, сарану, то-що. Отож, тільки в північній частині Вольностей хліборобство себе виправдувало. Та й експорт продуктів до Січи тут був доцільніший, ніж у південній частині, річковий транспорт коштував дешевше, то-що. Нарешті, з економії витрат можна з'ясувати прив'язаність слобід до певного рельєфу (фалди землі й байраки в воєвничій обставі сприяли безпечному провадженню каранкових господарств і простішому встаткуванню цих господарств, каранкових ще й через те, що обмал був живого й мертвого реманенту) й довгопілля: землі оброблювано (приклад дає с. Кризьке) „поблизу селища—у верству, у дві“, а за подальш тяглася в глибину маса земель випасних та вільних²⁾. З довгопілля й вузької смуги ріллі з'являлася змога розмірно легко обороняти порушені правні інтереси. Корж свідчить, що претенсії за спаш чи потолочений хліб легко виявляла окружна влада: вже „через нісколько часовъ“ спеціально вислані саджі „объявляли судьям, чего шкода стоять“³⁾. Як мало все-таки земель було під хлібом, видно з даних за 1781 р.: за ними, напр., у межах півнішої Херсонщини під оранкою було тільки 8,5% усієї землі⁴⁾.

За браком правильного збуту й через фактичну неможливість під гнітом усяких інших натуральних повинностей провадити господарство, ріденька людність Вольностей, зібрана в військових слободах зазнає багато лиха. Це стає вище в зв'язку з зростанням січового козацтва все гіршало. Посполоні не могли витримати гніту натуральних повинностей.

Тоді перед січовим урядом стало питання, як пазново заселити Вольності. Ця нова смуга колонізації починається від 30 рр. XVIII с. і йде поруч з домаганнями Гетьманщини та Росії. Перша після того, як січовики попереходили до Олешок, почала дбати за те, щоб просунути в глибину Вольностей. На подібну політику знаходимо вказівки вже в „просительныхъ пунктахъ“ Скоропадського⁵⁾. В дальшому надябуємо, напр., на такі факти: Р. 1744 запорозці скаржились, що „полковникъ миргородскій Капнисть сталь заводить на сей сторону Днѣпра слободы и футорами его-жь полку люди стали вѣзъать въ Вольности“⁶⁾.

¹⁾ Пор. Gliększyński, Znac. i wewn. życie Zapor., 152.

²⁾ Сбір. стат. свід. по Екатер. губ., III, 57.

³⁾ Иностранное путешествие, 14.

⁴⁾ Матеріали для оцінки земель Херсон. губ., VI, 290.

⁵⁾ Маркевичъ, Исторія Малоросіи, IV, 309.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, II, 1380.

Що-ж до Росії, то й царський уряд не кривсь із своїм бажанням при-
 брати Вольності до рук. Р. 1741 Сенат наказав Кошеві „принимать
 и селить выходящих из польскихъ мѣстъ малороссіянь и бѣглецовъ
 великороссіянь“¹⁾. Або р. 1764 цар. Катерина II наказала „пребыва-
 ющимъ уже жителѣямъ запорожскихъ земель дать жизнь порядочную и спо-
 койную, а остальнымъ запорожскія обширныя и безлюдныя степи заселить
 способнымъ христіанскимъ народомъ къ землемому хозяйству и къ военной
 службѣ равно устроенымъ“²⁾. Січ рабськи виконувала накази росій-
 ського уряду. Вона не подумала не послухатися їх, а тільки використала
 на свою руку, тим більш, що практично Кіш задовго перед останнім
 наказом ступив на такий шлях. Ще напр. 1741 р. Кіш запропонував
 своїм членам заходитися коло заселення „окраинъ собственныхъ вла-
 дѣній“. Те-ж саме повторив він і р. 1756³⁾ і 1761⁴⁾. Особливих пере-
 шкод для операцій що-до заселення не було. Контингент охочих осели-
 тися в Вольностях був достатній, надто після того, як у Гетьманщині
 пішли поголоски про майбутню панщину. „Многіе въ страхѣ, предчув-
 ствуя панщину, бѣжали въ Запорожье; сельскій людъ — хлѣборобы въ
 Запорожьи значительно стали увеличиваться именно съ того времени“,
 каже один з описувачів Запоріжжя⁵⁾. Коли р. 1764 запроваджено Ново-
 російську губернію, туди вільно було переходити селянам. Отож Ко-
 шеві лишилося тільки перехопити цей рух і, як цілком слушно каже
 проф. Яворницький, забрати до себе⁶⁾, не вважаючи на вказівку цар-
 ського уряду, що такий захід з боку Запоріжжя зможе болюче вдарити
 по поміщиках⁷⁾. Мужики, що сунули на південь, дуже добре розуміли
 становище. Гуцалівці заявляли в 70-х: „въ здѣшнихъ мѣстахъ по Воль-
 ностямъ Запорожскимъ земля никому не возбранна и переходъ съ мѣста
 на мѣсто всякому свободенъ“⁸⁾. Запорозці вживали різних засобів, щоб
 залюднити свої степи. За одну з припад було оголошення „воль“. Не
 дарма-ж р. 1747 старосамарський сотник скаржився, що „изъ староса-
 марской сотни обыватели болшею половиною сошли в Кодака и живутъ
 по Днѣпру, Самари, Килчанѣ, и в пр. мѣстахъ, конхъ запорожцы со-
 держать въ своей ведомствѣ и отъ податей всѣхъ защищаютъ и оныя
 потому никакихъ податей не платили и платитъ не хотятъ да и взыска-
 вать за защищеніемъ запорожцевъ, весьма невозможно“⁹⁾. За инакший
 спосіб були примусові згони людности з інших місць. Так р. 1774 за-
 порозці захопили 18 чол. з вершино-каменецької роти, 5 чол. з Чорного

¹⁾ Зварницький, Ист. запор. коз., I, 324.

²⁾ Зварницький, оп. с., I, 326.

³⁾ Скальковскій, оп. с., II, 167.

⁴⁾ Ист. зап. о самар. мон., 29.

⁵⁾ Надхия, оп. с., 68; пор. Скальковскій, оп. с., II, 31—32.

⁶⁾ Зварницький, Ист. зап. козаковъ, I, 326; Запорожье, II, 172.

⁷⁾ Скальковскій, оп. с., II, 302—303.

⁸⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. еп., I, 340.

⁹⁾ Зварницький, Источники, II, 1660—1661.

Ташанка, 6 родин з молдавського полку, 40 жінок з пікінерського полку й т. д. ¹⁾). Російський уряд обвинувачував запорожців у тім, що вони до своїх слобід вивели до (8.900 д., „включая тутъ, и тѣхъ, кто отъ притисненія козаковъ въ собственныхъ своихъ жилищахъ принуждены были переходить къ нимъ и подчиняться ихъ самовластію“ ²⁾). Нарешті Січ пересовувала свою людність у межах Вольностей з місця на місце. Акад. Багалій переказує такий факт 1769 р. „для ловлі риби було послано в місцевість, де потім появилася слоб. Миколаївка, 500 жонатих козаків, але вже влітку того-ж року вони оселились там на завжди“ ³⁾. Будь-що-будь зазначеними трьома шляхами залюднювалися Вольності. „Малоросійськіє виходцы, каже письменник XVIII стол., распространились помалу до р. Буга и Днѣстра и по всей той странѣ, которая находится между сими рѣками и Днѣпромъ и завели... селенія и деревни“ ⁴⁾. Так з'явилися слоб.: Андруївка, Крилівка, Кримське чи Кримська Яма, Нижні ⁵⁾, Лозоватка, Чацці ⁶⁾, Тритузіє, Зелена, Мадунівка, Крутий Яр, Кочережна, Козирщина, Зайцівка, Н. Кам'янка, Карнаухівка, Глибокий Яр, Котівка, Кирпата Балка, Гупадівка, Шульцівка, Бабайківка, Петрівка й ин. ⁷⁾. Тільдештедт нарахував 30 запорожських слобід, у р. 1775 — до 45 сіл, а Скальковський — 64 села чи слободи. Останню цифру підтримує й Дорошенко ⁸⁾. Але все за те, що заселених одиниць у Вольностях було куди більше. Рівнобіжно з тим, як зростала людність у Вольностях, на місцях підносилося господарство й збільшувалися прибутки Січі та її можливі ресурси.

§ 3-6.

Людність Вольностей не тільки одбувала повинності й давала натуральні на користь Січі й січового козацтва внески, на неї ще покладали низку грошових податків. Запоріжжя не являло собою замкненої автаркії. Що правда, десь ще підчас договору 1686 р. між Польщею та Московією за Запоріжжям визнавано право „всякое удовольствие какъ въ дѣсахъ, такъ въ звѣринныхъ и рыбныхъ ловляхъ

¹⁾ Эварницкій, оп. с., II, 1673—1674, 1876; Терновскій, Къ ист. запор. края, 18—19.

²⁾ Ригельманъ, Лѣтопис. повѣствованіе, ч. III, 33. Пор. Зап. Од. О. И. и Др., XV, 558; Лѣт. Екатер. уч. арх. ком. IV, 71.

³⁾ Засел. півден. України, 24. Тоді-ж дано початок слоб. Троїцькій і Покровській — Эварницкій, Ист. зап. коз. I, 351; Мат. для ист.-ст. оп. Екат. еп. II, 215.

⁴⁾ Соч. и переводы за 1760 г., IV, 307, Пор. Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. епархій, I, 90; Зап. Од. И. и Др., XXVI, 7—11.

⁵⁾ Мат. для ист.-ст. оп. Екатер. еп., II, 143, 153.

⁶⁾ Скальковскій, оп. с., I, 192—193.

⁷⁾ Эварницкій, Источ., II, 1714; він же: Вольности, 199, 196; Запорожье, I, 99. Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 239, 194, 464, 78, 83, 336, 339, 331, 332; Зап. Од. О. И. и Др., VII, 175 й ин.

⁸⁾ З минулого Катеринославщини, 37.

и соляннихъ промыслахъ добычь себѣ получати¹⁾. На підставі цього навіть було висловлено думку, ніби Запоріжжя не відчувало потреби „въ привознихъ товарахъ и все нужное (запорозці) производили сами“²⁾. Але подібні твердження виглядають як фантастичні. Запорозці зовсім не були якимись Робінзонами, надто в XVIII стол. Вже в XVII в. з січовиків були спритні работорговці. Напр. р. 1653 Січ продала трьох татар за 900 зол. московському дворянинові Харлампієву³⁾. 1688 р. козак рогіаського куреня продав татарина за 60 таларів, хтів і нишого продати та не зійшовсь у ціні⁴⁾ й т. д. Те-ж саме робили січовики і з військовою здобиччю. Відомо напр., що Сірко р. 1663, звоювавши Перекіп, спродував, повертаючись, військовою здобич⁵⁾. Через заходження Вольностей розпочалися правильні торговельні обороти Запоріжжя з сусідніми державами. Для них Запоріжжя або приставляло чужі товари, будши, отже, транзитною країною, або дослало їм продукти свого господарства і, значить, являлось експортером чи, нарешті, імпортувало до себе чужоземні товари й само споживало їх. Так провадилася торгівля з турками⁶⁾, з Кримським Ханством⁷⁾, Польщею⁸⁾, з Росією⁹⁾ і Гетьманщиною¹⁰⁾. Експорт з запорозьких Вольностей — експортувався сирівець — був теж чималий¹¹⁾. Транзитна торгівля давала порівнюючи невеличкі прибутки¹²⁾. Підбиваючи підсумки,

¹⁾ Зварницькій, *Источники*, I, 26.

²⁾ Буцинській, *О Богданѣ Хмельницкомъ*, 24.

³⁾ Зварницькій, *Ист. запор. коз.*, II, 847.

⁴⁾ Зварницькій, *Источники*, I, 125, 126. ⁵⁾ *Ibid.*, II, 337.

⁶⁾ *Акты Юж. и Зап. Рос.*, III, 199; Андрієвській, *Мат. по ист. Запорож.*, 76, 79; *Зап. Од. О. И. и Др.* XIV, 627—628; *Сенат. Архивъ*, VII, 112; XII, 30; Зварницькій, *Ист. запор. коз.*, II, 547; Скальковській, *ор. с.*, II, 90; I, 215—217, 221; Ригельманъ, *Акты. повѣсти.*, III, 34. Загальна сума торгової при каравані в 1000 верблюдів й 14 суднах, треба думати, не перевищувала 200—250 т. карб.

⁷⁾ *Зап. Архив.*, № 29, арк. 5; № 37—19, арк. 5—6, 15—16; № 75, арк. 9; Зварницькій, *Источники*, I, 12, 199; *тін-де*; *Ист. зап. коз.*, II, 82, 446; Андрієвській, *Комисія 1749 г.*, 22; *Львовъ*, *Запор.*, 46; 49—50; *Сб. Рус. Ист. О-ва*, VIII, 166; *Полн. Собр. Зак.* VII, № 4700; *Сенат. Арх.*, XIII, 16; Скальковській, *ор. с.*, I, 218—219. Торговля з Кримом виражалася в невеличкій сумі 60 т. карб., це навряд чи відповідає дійсності.

⁸⁾ *Запорож. Арх.* № 169 арк. 5, 12 й 21; № 3 арк. 35; № 85 арк. 3—6; Зварницькій, *Ист. Зап. коз.*, II, 455 й ин. Розміри цієї торгової, на жаль, невідомі; можна думати, що вона не перевищувала 20—30 тис. карб.

⁹⁾ *Запор. Арх.* № 8 арк. 22, 152; № 52, арк. 117—118; № 46—71, арк. 12, 22, 92, 20; № 17—26, арк. 64 й ин.; Зварницькій, *Сбор. мат.*, 32; *Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва*, IX, 149—150. Тотальна цифра дозволу з Росії перевищувала 350 тис. карб.

¹⁰⁾ Зварницькій, *Сб. мат.*, 179; *Сенат. Архивъ*, XI, 275; *Мат. воен. уч. арх. Глав. Штаба*, I, 652; *Діар. Генерал-Канцелярій*, 83 й ин. Розміри торгової з Гетьманщиною не перевищували 50 т. карб.

¹¹⁾ Він досягав 100 тис. карб. — пор. *Зап. Х. И-Ф. О-ва*, IX, 145; Ефименко, *Южная Русь*, II, 44.

¹²⁾ Вони виражалась для 1745 р. — 264 карб. 55 к., 1749 р. — 896 карб. 59 коп., 1751 р. — 798 карб. 63 к. індукти-сукти. Цю останню пересічно вираховувалась з 2%, то транзитна торгівля сягала min. 13.000 карб. шах. 40 т. карб. *Ів.*, ст. 158.

загальну суму Запорозької торгівлі можна визначати в 800—835 тис. карб. В торговельному обороті Січ кидається в очі перевага імпорту над експортом. Вольності продавали в 7 разів менш ніж купували. Беручи на увагу, що найбільший імпортер була Росія, не важко збагнути, що Вольності для неї були за ринок збуту, де балакучий московський купець розпоряджався як хотів і силкувався як-найбільш „викачати“ не тільки сировини, а й грошей з Січ¹⁾. Гроші потрібні були Січі надзвичайно. Ради них доводилося відкидати пуританські правила колишньої вояччини. Козак кисляківського куреня К. Письмениий р. 1755 засуджений був до кари на горло за гайдамацтво. Але що він „многимъ козакамъ и постороннимъ людямъ на немалую сумму денегъ задолжался“, то Письменного дарували горлом і віддали на поруки²⁾.

Потрібні були не просто гроші, а гроші добрі, бо Січ не раз переживала справжні грошові кризи. Отож, р. 1748 й 1749 болізно вдарила по січових торговцях сила-силенна бешанків, що переповнювали Січ; через це підскочили ціни на продукти першої необхідности³⁾. Р. 1763 сталася нова грошова криза в зв'язку з реформою бешанка: щоб замінити старий бешанк на новий, дано було дуже короткий час; протягом цього часу січові купці не упоралися; через це старі бешанки йшли „почти ни по чому, а потому и убитокъ многие немалой понесли“⁴⁾. Р. 1764 спала на Січ нова криза в зв'язку з тим, що Сенат припинив випуск срібних грошей до Запоріжжя й замінив його мідяною монетою⁵⁾.

Все це й спонукало запорозькі керівники кола поклопотатися тим, щоб коли не всі повинності, то бодай деякі перекласти на гроші і будь-що-будь нові податки брати тільки грошима.

До грошових податків, що мали сплачувати посполиті, належав земельний. Власне кажучи, цей податок можна й слід було-б назвати податком з привою землі. Коли торговельна частина Січ з'ясувала собі, яке значіння для Запоріжжя має земля, вона через січовий уряд почала клопотатися перед Петербургом, щоб запорозьких земель не чіпали. Почалися дорогі подорожування „до столиці“, давання хабарів, довге перебування в Петербурзі з надсильними для Січ видатками. Отож на початку 50-х рр. XVIII в. „зходка“ й ухвалила була „войсковую сумму усугубить“, запровадивши спеціальний податок з усього майна не січової людности, з тих самих одружених козаків і посполитих, „кои необходимо с давних лит землями и лисами... беспрепятственно... користуются“. Потрібна сума що-року мінялася й записувалася „противъ числа дворового расположения“. В кожній слободі потрібні гроші

¹⁾ Р. 1784 напр. один купець ввез в Січ 4700 арб. сріблом (Зап. Арх. № 72, арк. 26).

²⁾ Скальковскій, *op. cit.*, 167.

³⁾ Зварницькій, *Сборн. Мат.*, 8; Сенат. Архивъ, VII, 514.

⁴⁾ Запорозьк. Архивъ, № 171, арк. 90, 95, 70; *Чт. въ Отеч. Истор. Актон.*, XVIII, к. 3, 22.

⁵⁾ Сенат. Архивъ, XIII, 16, 17; Запор. Арх. № 28—11, арк. 29; № 59—14, арк. 1.

збирали отамани, „даби они сами въ каждомъ селѣ промежду собою, смотря по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницямъ, по промыслу и другимъ состояннямъ, кто чего достоинъ, положили реестрамъ“. Збирали гроші протягом короткого часу: за місяць треба було зібрати всю „квоту“. Щоб справа йшла певніш, податок дозволялося віддати на відкуп. У Самарській окрузі (паланці) зібрано р. 1757 — 520 крб., 1759 — 605 крб., 1760 — 730 крб., 1761 — 500 крб., 1768 — 384 крб., 1771 — 433 крб. 28 к.; а Кодацької паланки за ті-ж роки заплачено: 480 крб. — 750 крб. — 814 крб. — 500 крб. — 356 крб. 65 коп. й 351 крб. 70 коп.¹⁾ Спочатку податок виплачували гніздюки й селяни тільки в двох зазначених округах. А втім, згодом бачимо такий податок ще в паланках: Орельській (1770 р. — 167 крб. 16,5 коп.) й Проточанській (1770 р. — 381 крб. 59 к.)²⁾. Податок був такий важкий, що посполиті почали кидати насліджені місця й переходити на інші, „хотя всевозможные миря были употребляемы, но „висельці“ на свої міста“ не захтіли повертатися. Роздратована січова старшина не добрала кращого способу вплинути на люд, як „въ упрямственномъ случаѣ скотъ у ихъ позабирать“³⁾ і нарешті довелося таки зменшити податок, що й бачимо наприкінці 60 й на початку 70 років.

Поруч бачимо так званий „військовий оклад“⁴⁾ ко охораненню військових земель и протчих нужд⁵⁾. У теорії сами посполиті мали розкладати між собою. А втім, як видно з подальшої справи 1775 р., жадної „пропорції“ для збирання його не було. Або краще сказати, пропорцію давали згори такого роду: з заможного (тяглого) брати по 70 коп., з бідного (пішого) — по 30 коп. від хати, а з найбідніших людей по 50 коп. від родини⁶⁾.

Колишній натуральний збір: покуховне, скатне чи скемне або скетне переведено в 60-х рр. XVIII в. теж на гроші⁷⁾.

Запроваджено й шинковий грошовий збір за право мати шинок і торгувати в ньому. Від шинкової будки з льодовнею брали по 2 крб. 50 коп., від такої-ж будки з льодовнею й льохом по 5 крб. Останній (в 5 крб.) збір був твердо фіксований, що-ж до першого, то він коливався залежно від умов, зникаючись до 1 крб. 50 коп. й 2 крб. За один льох платили 2 крб., за льох і льодовню — 4 крб. Коли ваяти на увагу, що шинковий збір платили незалежно від того, де стояв шинок — у фобуреу, слободі чи селі⁸⁾, то буде зрозуміло, що посполитим важко було знаходити собі підпору, завдячи шинок. Як поступібно меншало

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 136, арк. 1—5, 7—8, 25—26; № 104, арк. 8—9.

²⁾ Ibid., № 104, арк. 89—90. ³⁾ Ibid., № 136, арк. 39.

⁴⁾ Ibid., арк. 37.

⁵⁾ Истор. Зап. о самар. мон., 36.

⁶⁾ Запорозьк. Архів, № 75—15, арк. 32.

⁷⁾ Ibid., № 23, арк. 22. ⁸⁾ Ibid., № 83, арк. 18.

шинкарів, видно з цифрових даних, що показують, скільки надходило шинкових зборів. Отож було зібрано шинкових грошей:

	1771 р.	1773 р.
У Кодацькій паланці	205 крб. 70 к.	172 крб. 20 к.
Орельській	110 „ 50 „	101 „ 50 „
Самарській	327 „ 50 „	247 „ 15 „
Протоїчанській	63 „ 50 „	72 „ 50 „ ¹⁾

Не могли посполиті й торгувати, бо довів товарів і всяких продуктів дуже здорожував спродувані речі. Досить згадати тільки першезовні видатки. Напр. на петрівському через р. Чаплинку мості брали від важкого воза по 1 коп., від порожнього по 0,5 коп.²⁾ тільки за самий віз. Але брали ще за провіз продукту: з великої буті горілки 50—60 к., від інших — „по меншому разсматривая числу“, „за воза пшена или пшеничного борошна за чт. 25 коп.“, від воза з житнім борошном по 15 коп., з воза риби 30—50 коп.³⁾, з соляної хури 50 коп.⁴⁾, вагового 20 коп., за перегін вівці по 1 коп., рогатої худоби й коня по 5 коп.⁵⁾, з пуда меду 5 коп.⁶⁾.

Про мита, що збирали по-за межами Запоріжжя, десь у Криму, і що дуже зростали⁷⁾, не доводиться й говорити. Так само й про „неуказные пошлины“⁸⁾.

Та це були не всі податки. До 1764 р. посилавні від Коша урядовці діставали від посполитих натуральне утримання. Відтоді людність повинна була на кожного посланця давати на день по 20 коп., не включаючи сюди помешкання в місцевих людей, що Кіш скасував тільки 1773 р.⁹⁾ Відомі цілові короткотермінові податки, напр. „на согласительную комиссию по взаимным претензиям запорожцев и татар“¹⁰⁾ і надзвичайні одноразові в кількості 300—500 крб.¹¹⁾

Окрім того на посполитих спадали місцеві збори „на бумагу и сургучу и пр. канцелярские расходы“, на що кожна округа (паланка) щороку збирала по 30 крб., причому Січ не забороняла збільшити цей збір¹²⁾. На писаря кожний платив від 5 до 10 коп. на рік¹³⁾.

¹⁾ Ibid., арк. 23, 25, 27, 30, 32, 55, 65, 70. Про кількість шанив у різних місцевостях Запоріжжя див. Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, I, 204. Список Скальковського ар. вадто не повний і не зовсім правильний.

²⁾ Запорожск. Архив, № 122, арк. 139.

³⁾ Ibid., № 57, арк. 45. ⁴⁾ Ibid., № 22, арк. 124.

⁵⁾ Ibid., № 26, арк. 30 й 35; № 23, арк. 73.

⁶⁾ Ibid., № 8, арк. 288; Зап. О. О. И. и Др., VII, 175; Эварницкій, Вольности, 237.

⁷⁾ Напр. біля Перекопської землі брали від воза сав'яну в р. 1755—60 коп., в 1760—1 крб. 20 коп., в 1767—5—10 крб.; від возу соли—4,08—5,20 коп. й т. ин. Запорожск. Архив, № 37—19, арк. 18.

⁸⁾ Напр. 1—2 крб. з кухні горілки. — Ibid., № 95, арк. 62.

⁹⁾ Ibid., № 104, арк. 35; № 83, арк. 67.

¹⁰⁾ Л. Андрієвскій, Комиссія 1749 г., 8 прим.

¹¹⁾ Скальковскій, I, 206. ¹²⁾ Зап. Арх., № 57, арк. 24.

¹³⁾ Ibid., № 104, арк. 232.

Нарешті відомі податки, що заводилися зовсім не законом. Так, р. 1758 стало відомо, що з шинкарів „невідомо почему“ місцеве самарське начальство брало по 50 коп., що хоч і було скасовано, але, очевидно, в життя не ввійшло, бо наказ довелося повторити 1773 р.¹⁾ Або р. 1774 коштовий Каланишевський, щоб оплатити працю майстрів, що робили йому манна, наказав у сл. Зелений й Верблюжці „с обывателей“ збирати залежно від майнового стану 2, 4 й 5 коп. Роком раніш усі слободи Кодацької паланки вносили на ту-ж потребу так само від 2 до 5 коп.²⁾

Не можна, кінець-кінцем, забути й про утримання духівництва; на нього окрім руги збирали роковщину, то-що³⁾.

Сама операція, як провадили збори, була морочлива. Платників вносили в особливі книги, за правильним провадженням їх наглядали особливі вислані од Січової канцелярії доглядачі й паланковий писар⁴⁾. Збирання покладали на комісара в кожній паланці⁵⁾; комісара того вибирали громади. За комісаровими вказівками проваджено записи прибутків і видатків; про це давано звідомлення перед паланковим начальством⁶⁾. Останнє посилає свої міркування до Січі. Коли бракувало потрібної для Січі суми, тоді за це відповідав комісар і ті урядовці з паланки, що дозволяли комісарові провадити ті чи інші видатки. Після одного випадку в Кодацькій окрузі, де зроблено розтрату, з Січі стали вимагати, щоб у військових книгах розписувалися ті, хто дістав гроші⁷⁾, й щоб проваджено було особливі боргові реєстри, „коликое число какиємъ именно старшинамъ въ провѣди ихъ издержано на харчъ и какиихъ мѣсяцехъ“⁸⁾. Збори проваджено протягом місяця. Але-ж тоді, як наставав віз тајог (це було, прим., р. 1769, коли в зв'язку з татарським наскоком розбіглася цісто-всія людність), установлювано новий строк⁹⁾. Призначений податок вношено неодмінно, в противному разі з „ослушнимъ“ наказувано „поступать яко съ противникомъ и призра-телемъ“¹⁰⁾. Як ласку, дозволявано розстрочку „ради облекшенія“; це бачимо в одній справі 1770 р.¹¹⁾ Дозволяли й відстрочити внесення податку тоді, напр., як платник бува занедужав¹²⁾. Та це був нечастий випадок. Здебільшого-ж платникове майно „грабували“¹³⁾.

Збирання податків доводило до одчаю і людність і громадське начальство. Був такий випадок, коли р. 1772 на кодацьку людність накладено податок „зъ имущественныхъ по одной полтинѣ“. Але отаман громадський замість збирати „невідомо куди збѣжалъ и в ту должность другой вступити не хотѣлъ“¹⁴⁾.

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 83, арк. 73, 75, 82.

²⁾ Ibid., № 47—96, арк. 19, 14, 18. ³⁾ Ibid., № 122, арк. 40 й 149.

⁴⁾ Ibid., 105, арк. 121. ⁵⁾ Ibid., № 63, арк. 64.

⁶⁾ Ibid., арк. 131 й 137. ⁷⁾ Ibid., арк. 126. ⁸⁾ Ibid., № 115.

⁹⁾ Ibid., № 136, арк. 33. ¹⁰⁾ Ibid., № 83, арк. 72.

¹¹⁾ Ibid., № 104, арк. 40 й 50. ¹²⁾ Ibid., № 72, арк. 6 й 11.

¹³⁾ Ibid., № 95, арк. 153; № 18—36, арк. 116. ¹⁴⁾ Ibid., № 104, арк. 202.

Податковий гніт збільшувався ще й тим, що самий суд ухвалював свої вирокі так, щоб вони висловлювалися в грошах.

Практика на місцях широко цим користувалася. У зв'язку з великими натуральними й грошовими повинностями та податками людність Вольностей не могла втриматися на поверхні життя. Найважкіші ще могли зводити кінці з кінцями, але й їм було дуже туго. Одружені козаки не витримували й переходили в посполиті, останні шукали порятунку в переході до числа козаків, звідки їх усе-таки витягували „и взмскивали сь нихъ расположенное противъ другихъ“¹⁾. Іноді саме начальство намагалось обернути одружених козаків на посполитих. Коли 18 чоловік козаків с. Чернечого відмовилися бути під орудою Самарського монастиря, то Кіш відповів дуже двозначно про те, як вони мають відбувати наряди „противъ тамошнихъ козаконъ“²⁾. Всі клопоти січового й окружного урядів зводилися до того, щоб Військові „повинность несли“ мешканці Вольностей³⁾, для цього вони й перебували „в смотрении“ паламок⁴⁾. Людність була на обліку. Проведено особливі реєстри сіл, хуторів, виходів чужої юрисдикції⁵⁾, виходів, що заявили про бажання вступити під юрисдикцію Січі⁶⁾, осіб, що переходили з одного до іншого стану „без дозволення Коша самовольно“. У зв'язку з цим існувала навіть група 1-го зв. дубельних посполитих, що номінально відійшли „изъ числа войсковыхъ“, але фактично „остались въ числѣ войсковыхъ-же“.

Селянська маса (про неї тільки й можна говорити, бо за браком промислів і торгівлі в слободах і містечках *jus civile* не протиставлялося *jus villanum*) поділялася на посполитих чи десяткових у новоосаджених місцевостях, військових, що сиділи в пунктах старовинної фобургової колонізації, і, як сказано, дубельних; нарешті, відомі й підсусідки. Представники першої й третьої групи могли переходити в козаки, підсусідки й військові, другої — в козаки й підсусідки. З цифр, зібраних р. 1772, видно, що найбільша маса по всіх трьох групах відходила до підсусідків (166 випадків), тоді в козаки (76 випадків), у військові (20 випадків) і куріні селяни (були й такі, їх нараховано тільки 4 випадки)⁷⁾. Отже всі груди живовидячки зубожіли. В козацтві могли знайти порятунку не дуже численні елементи: з посполитих 30%, з військових 40%, з дубельних — 20%. Зате до підсусідків потрапило з посполитих мало не 60%, з військових по-над 40%, з дубельних трохи не 70%. Може здатися, що козаки, елемент економічно дужчий, не могли теж убожіти. А втім із списків одружених, що оселялися в суто-козачих слободах чи отаманствах і в слободах, де була мішана людність, зубожалих було чимало.

¹⁾ Запор. Архів, № 104, арк. 187.

²⁾ Ист. зап. о самар. мон., 30.

³⁾ Зап. Арх., № 56—8, арк. 4.

⁴⁾ Ibid., № 107, арк. 28.

⁵⁾ Ibid., № 119, арк. 63.

⁶⁾ Ibid., № 18—36, арк. 36—38.

⁷⁾ Ibid., № 104, арк. 173.

Залежно від достатків людинь Вольностей діялася на тяглиць, піших, убогих і нищетних — так само, як і в Гетьманщині. Так от, що-до заможности козацтва, то в с. Грузинівці, напр., на 3 козаків один належав до піших, у с. Василювій з 11 козаків 5 були піші й убогі, в с. Сердюківці було двоє козаків і обидва піші й убогі, в отаманстві цеглянському з 6 козаків половину становили піші й убогі, то-що. Серед козацької людинь в Васильківському отаманстві рахувалося до 30% піших і убогих¹⁾. Можна було-б сподіватися, що козацтво убожіло-б повільніше, коли-б по слободах або отаманствах оселялися козаци з одного тільки куреня. Тільки-ж насправжні ніде такого не було. У с. Васильківій, прим., козаци розподілялися отак: 3 належали до незамайнітського куреня, 2 — до сергіївського, 2 — до мишастівського й по 1 до князівського, тимошійського, батуринського та половичівського. Або в Чорнухівці було з платнірівського куреня 3, з переяславського, канелівського, левушківського, платнірівського і іванівського по 2, а з коренівського, сергіївського, джереміївського, кушівського, порсунського, князівського й титарівського по 1. Отже жадної тавариської взаємодопомоги не могло бути. Щоб уратуватися, окремі господарі намагалися об'єднуватися. Такі факти траплялися. Напр. серед одружених козаків над Протоучею р. 1770 було 8 чоловік, що господарювали з братами, 9 — з иншими родичами, 2 — працювали вкупі, дарма що були один одному чужі. В с. Чорнухівці з 5 випадках разом господарювали брати і в 9 — родичі. В слоб. Могилеві над р. Біловодкою зустрічаємо господарство братів у 69 випадках, родичів у 15, сторонніх один одному людей у 14 випадках. Що правда, иноді окремих господарів нав куди більше за об'єднаних господарів. Справді, в с. Курилівці, напр., брати Масютенки мали тільки пару коней, брати Крупчєнки — так само й 8 волів. Поруч Нидрань мав стільки-ж коней та волів і т. д.²⁾

Серед посполитих бачимо переважно індивідуальних господарів, хоч не виключалося й об'єднання їх. У вище названій Курилівці з 45 тяглиць тільки 5 господарювали сукупно з своїми родичами, инші — індивідуалі, на 51 пішого нараховувалося 48 індивідуалів. У Чаплинці і тяглі і піші господарювали індивідуально й т. д.

Але серед козацтва не траплялось розряду нищетних, тимчасом як серед посполитих нараховувалося до 50% нищетних³⁾. З'ясувати це треба тим, що, коли козак доходив до становища нищетного, то він вже не міг лишатися серед козацтва, а вступав до посполитих⁴⁾.

Поділ на тяглиць, піших і підсусідків мав фінансове значіння. Тяглі, котрі мали худобу, платили більш ніж піші, що в них худоби не було. Перші платили від хати, другі від родини. Що-до підсусідків, то вони несли оклад залежно від того, чи господарювали, дарма що ближчих

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 126, арк. 30—31.

²⁾ Ibid., № 102, арк. 16—20.

³⁾ Ibid., арк. 10—13.

⁴⁾ Ibid., арк. 13—14; Ист. зап. о сам. мон., 21.

відомостів про підсуддів не маємо. Існування-ж їхне не підлягає сумніву¹⁾. Організація окладна, отже, не ризнигється від гетьманської.

Дві слові про внутрішню організацію слобід і нових сіл. Слободами керували отамани посполиті; один раз трапляється (в Кодаку під 1774 р.) городничий (може, помилоково названо так отамана)²⁾. При отамані для канцелярських справ був „найманий писар“³⁾. Є глухі вказівки на те, що існували отаманські правління — рід ратуші⁴⁾; організація їх, на жаль, поки-що лишається невідома. По селах правили отамани, що перед Січчю й окружною владою виступали звичайно поодинокі. А втім, відомі випадки, коли сільські отамани виступали й об'єднано. Напр. р. 1774 всі сільські отамани Орельської паланки клопоталися перед паланкою „о представленні, не буде ли дозволено їм селитися по Килчені на сей сторони и Килченки по обомь сторонамь футорами“⁵⁾.

Сукупність усієї людности в даному пункті, що керували нею отамани, звалася громадою; за членів її були тільки господарі. Інших прав окрім права вибирати збірщиків і наймати писаря фактично громада не мала. Навіть на те, щоб збудувати церкву, громада мусіла прохати Кіш⁶⁾, куди, як от в 70 рр. XVIII в. в Половинці, посилав своїх ходаків⁷⁾. А втім, належало громаді ще право вибирати полів. Р. 1771 в Новокодаку „настоюща“ й давніша старшина (все-таки!) й парафіяни вибирали собі настоятеля й вікарія йому⁸⁾. Вона приділяла попам і землю, як можна бачити в ст. Самарі в 70-х рр.⁹⁾.

Перед нас, отже, по суті безправна маса селянської людности, що мала обов'язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорозької Січі. Тільки січовики мали права. Посполиті-ж і одружені гніздки виконували накази центрального й окружного чи паланкового начальства, що пильно стежило за поспільством і цупко тримало його в своїх руках, усе дужче затягуючи на шні посполитих мотузок.

§ 4.

Слободи, отаманства й села на певній території Вольностей об'єднувалися під управою паланки.

Паланка не просто адміністраційний поділ Вольностей. Вона насамперед господарчо-територіяльна одиниця, бо Вольності являли собою власне суму таких одиниць. Отож з Барвінкової Стінки була лісова

¹⁾ Дик. напр. Актонськ Екстерни. уч. Арх. ком., II, 35.

²⁾ Запорозьк. Архів, № 72, арк. 6.

³⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатериан. еп., I, 42.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 355.

⁵⁾ Запорозьк. Архів, № 147, арк. 16.

⁶⁾ Эварницкій, Истор. Запорож. коз., I, 331.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатериан. еп., I, 41.

⁸⁾ Ibid., I, 27. ⁹⁾ Ibid., I, 304—305.

округа, Бузовардової паланки — риба, Самарської — торговельна, Прото-чанської — соляна. Специфічність господарчих ознак і відокремлювала ту або ту частину території в особливу одиницю. Залежно від господарчої фізіономії й доводилося ту чи ту діяльнше відокремлювати, надавати їй адміністративної організаційної форми. Поняття „паланка“ й дотепер твердо та точно не усталено. Як гадає, напр., Куліш, паланка — щось подібне до хутора¹⁾. Вольності, як гадав зазначений дослідник, було залюднено „разсіянними на пространстві кількох тисяч квадратних верст паланками и хуторами, которые образовались из выходцев польской и московской Малороссии“. Але-ж на цю думку не можна пристати, бо відомо тільки щось із вісім паланок (насправді, як побачимо, більш) з безліччю зимовників, слобід, сіл і містечок. Отже наблизити паланку до хутора чи що не доводиться.

Іншу думку висловив польський історик. Паланка, кажда, він, це був не географічний поділ, а рід догляду за безпечністю козацьких Вольностей з боку сусідніх народів²⁾. На погляд цього дослідника, паланки був рід прикордонної сторожі. В такому разі паланки мали-б звязати собою вузьку смугу території й не чіпати людности в глибині країни. Насправді-ж вони тягалися не стільки вздовж кордону, скільки в глибину Вольностей і охоплювали не тільки козаків, але й іншу людність. Помилку Гліщинського виправляв Мурзакевич, він уважав, що „паланка — судопроизводство прежде бывших, запорожцев“³⁾. Але відомо, що судочинство відбувалося і в Счі і в будь-якому місці Вольностей, могло не звязуватися з певним пунктом чи з певним урядом. На практиці-ж паланковий суд відбувався тільки в межах даної паланки, судив, знов-же, тільки певний уряд, що мав і інші функції.

Історичний матеріал висвітає поставлене питання так. Р. 1615 татари писали, що, воюючи з козаками, вони в околицях Бара „200 міст чи паланок спалондрували“⁴⁾. Р. 1614 турки вганяли за погромою козаками до Черкас і Корсуни та й хтіли „замки й паланки, де (козаки) мешкали“, побрати, аж довідався, що в наскоках козацьких винні не стільки козаки, скільки старости замочкові й паланкові⁵⁾. З таких повідомлень виходить, що паланки — рід міст, де жила місцева або окружна адміністрація. Порівнявши паланки з замочками, бачимо, що паланку треба-б уважати за озброєне місто. Більше-менше отаке пояснення дає й подорожній по Україні, пишучи, що „паланка — значить установленный пушками окопъ, въ которомъ живеть полковникъ; паланка, кажется, есть искаженное татарское слово „паланча“⁶⁾. Десь мабуть, підо впливом цього погляду перебував і автор розвідки в IV книзі „Записокъ Одесскаго О-ва Исторіи и Древностей“, як писав, що „паланкою на-

¹⁾ Записки о Юж. Русс. I, 91.

²⁾ Gliński: 12 Powiaty — Kozacy zaporożcy. 24.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др. III, 290.

⁴⁾ Жерела до історії Укр.-Русс. VIII, 163.

⁵⁾ Ibid., 133.

⁶⁾ Гмьльденштедтъ, 28, 86.

звувалося небольшое укрѣпленіе или каменная наблюдательная башня". І це — правда. В паланках стояли „фігури“, виконувано редути для оборони, то-що. Розсолада свідчив, що в запорозців „були фортеці в паланках“¹⁾. В Гуманю в XVIII стол., як свідчать запорозькі записи, паланкою передовсім звали цитаделю²⁾. Але таке уявлення було б надто вузьке, бо „паланка“ визначала не тільки військовий пункт, ба й величезну округу. Відкидаючи цей погляд, тим більш не можна пристати на вужчий. Отож, не можна погодитися з думкою проф. Яворницького ніби паланкою звали обійстя, де жила паланкова старшина, й саму будівлю з прибудовою для худоби³⁾. Те саме можна сказати й про думку проф. Рожкова, що уявляв собі паланку, як „профвоєнную единицу“⁴⁾. А то от Скальковский уважав, буцім паланка — військовий пост „для защиты риболововъ и солеваровъ“⁵⁾.

Труднощі визначити „паланку“ призвели до того, що дослідники почали шукати відповіді по більшому радіусу. Той самий Гліщинський, напр., казав, що „в запорозців паланка визначала й обвід, і місце, де проживала старшина“. І разом повідомляв, що на Україні селяни паланками звать кланті землі⁶⁾. Такі визначення, певною мірою, пасували до московського уявлення про паланки. Московія не раз удавалася буцім до козаків, що жили „на поляхъ и паланкахъ“. До цього схилився і тогочасний польський дослідник, що за паланки визнавав „осади, що мають під собою певну округу хуторів, пасік, зимовників, пасовиськ і полів, де будовано слободи“⁷⁾. І єпископ Теодосій поділяв той погляд, що за ним з паланки була певна територія з центральним закладеним пунктом, звідки виходило управління „округою чи повітом“⁸⁾. Більше-менше те саме казали і Надхін⁹⁾ і російський Сенат¹⁰⁾.

Отож, паланкою в Вольностях називано певну територію, замкнену в природньо-господарчі рами, що керувало нею особливе від Січи начальство з широкими військово-адміністративно-судовими уповноваженнями для даної округи з центрального її пункта. В вузькому, побутовому значінні під назвою паланки розуміли самий пункт управління. Так гадає й проф. Яворницький¹¹⁾.

Паланку можна й слід наближати до полку Гетьманщини. Тут, у Вольностях, тільки рідкіш визивалося класове начало. Диктатура

¹⁾ Зварницький, Запорозьке, II, 16.

²⁾ Запороз. рукопис о кладахъ, 4.

³⁾ Зварницький, Вольности, 323.

⁴⁾ Рожков, Рус. ист., VI, 35.

⁵⁾ Секрет. переписка Коша запор., 15 прим.

⁶⁾ Znac. i wewn. życie Zapor., 12, прим.

⁷⁾ Dubiecki, Kudak, 114.

⁸⁾ Самар. Екатери. епархія пустынно-никол. монастырь, 5, прим. 1.

⁹⁾ Память о Запор., 45.

¹⁰⁾ Зап. Од. О. И. ж. Др., XIV, 296, 299.

¹¹⁾ Зварницький, Ист. зап. коз., I, 202—203.

козацтва й отаманії виявлялася виразніш і залежність від центру — Січи позначалася дошкульніш. Палаанка зовсім не була відірвана від Січи й козацтва. Один з новітніх дослідників казав, що й особисто Січ прий'язувала до козацтва палаанку. Вже за часів нової Січи, каже той самий дослідник, чимало січовиків, виходячи з Січи, оселялися біля палаанкових управ¹⁾. Це значить, що питання переноситься в історичну перспективу — палаанки, як людність, спочатку купчилися навкруги озброєних пунктів, під їхнім захистом. Перехід січового козацтва був на руку різним бекетам і постам, бо збільшував озброєний опір проти татар, то-що. Через це палаанка, приймаючи до себе січовиків, не могла ставити таких умов, щоб у її межах не було січовиків. У Самарській палаанці траплялися осади донського куреня, в Барвінковій Стінці — калмибодотського²⁾ й т. д. Палаанка, як управління, жадала одного: щоб якомога більшу площину було залюднено й до того залюднено найраціональніше, тоб-то по змозі на всіх річках, ярах, урочищах. Так воно на практиці й було. В Кальміюській палаанці, напр., осади було розкидано по урочищах: Зайцевій Балці, Підгорині, Клеповатій Балці, рр. Кальміюсу, Кольцо, Добовій, Лиману, Берді³⁾. В палаанці Бугогардовій залюднено було урочища: Вербова, Вовчу Балку й ин. і річки: Мертвоводу, Корабельну, Громокалю⁴⁾, то-що. Людність у Вольностях завжди була дуже ріденька. В самому кінці XVI стол. Вольності справляли на Е. Ляоту враження цілковитої пустелі. Він не бачив людей навіть в околицях Січи. Але згодом люду більшало й дедалі це збільшення зростало. Отож у зв'язку з зазначенням, щоб краще керувати людністю і доводилося ділити територію Вольностей на первіної поверхні округи, що дістали ім'я палаанок.

Палаанки утворилися не відразу, а потроху, залежно від різних умов то внутрішнього, то зовнішнього життя. Характерна їхня особливість те, що вони охоплювали собою поріччя, розкинувшись по Протовч, Самарі, Богу, Кальміюсу, Дніпру. А що ці поріччя спадалися з межами Запоріжжя, то через це палаанки й припасовувалися до кордонів. „Пять было главных границь Запорожья, каже Скальковський: вь Переволочнѣ, у Бахмутѣ, по р. Калмиусу, у Никитина Рога и в Гардѣ“⁵⁾, отже, мовляв, зрозуміло, що „тамъ, учреждались и (запорозькі) пости, управы или палаанки“.

Густість палаанкової людности була різна, в напрямку з півночі на південь вона знижувалася. Гадати, що в південній смузі не було жодної людности, не доводиться. Єпископ Теодосій, що мав затрачений тепер матеріал, міг пересвідчитися, що й південь був аж надто не позбавлений

¹⁾ Кащенко, Оповід. про Військо Запорозьке, 65.

²⁾ Новицький, Мат. для ист. запорож. коз. 5.

³⁾ Скальковській, Ист. Новой Сѣчи, I, 39.

⁴⁾ Ibid., I, 41.

⁵⁾ Op. c. I, 23.

людности. В ньому, що правда, нараховувано менше залюднених пунктів, проте вони „были во всѣхъ отношеніяхъ богаче и многолюднѣе“¹⁾.

Звичайно визнають, що на світанку державного життя запорозької республіки існувало тільки дві паланки й обидві північні: Кодацька та Самарська. Проф. Яворницький додержується такої гадки, але додає, що від 1734 р. аж по 1768 р. заведено було вже п'ятеро паланок (Бугогардова, Переїдівка або Ігудьська, Кодацька, Самарська й Кальміуська), від 1768 р. з'явилися додаткові паланки: Орельська та Проточанська й, нарешті, Прогиоїська, що її, проте, сам-же названий вчений відносить до р. (1735²⁾). В иншому місці проф. Яворницький каже інакше, а саме, що вже р. 1734 було в натурі 8 паланок³⁾.

Наскільки справедливе таке обчислення? Актовий матеріал не дає спомоги рішуче погодитися з обрахунками проф. Яворницького. Треба уважати, що поділ на паланки, відомий у XVIII в., не покривав собою поділу XVII в., коли, на фантастичну думку Андрійнова, „запорозьцям ур'яванн были во многихъ своихъ правахъ и вольностяхъ московскимъ правительствомъ“⁴⁾. Можна припускати, що паланки існували і в XVII віці. Не дарма-ж р. 1688 сами запорозці писали Мазепі про „войско будучое на дугахъ, на поляхъ, на паланкахъ и во всѣхъ урочищахъ днѣпровыхъ и полевыхъ“⁵⁾. Чи не про особливі п'ятеро паланок згадується і в думі, що каже, як заведено оренди: „перва на Самарі, друга на Саксагані, третья на Гидиді, четверта на Пробойній, пята на Кудесні“? (На Саксагані, до речі, до самого кінця XVIII в. стояв запорозький пост. Див. Терновскій, Къ ист. Запор. края, 36, 42). В Мазепиному листі до Москви р. 1694 названо паланки Лебедиську та Гуманську⁶⁾. Важши на увагу, що паланки захоплювали певне поріччя, їм можна, здається, заперечувати, що названі в думі паланки справді існували. Назви їхні могли посуватися, замінитися на новіші, але, щоб утриматися в народній пам'яті, зазначені пункти таки повинні були існувати. Варті чогось і власні свідчення українського Гетьмана. Це все примушує визнати, що паланки існували і в XVII в. Вони десь 1709—1711 рр. могли або замінитися, або навіть зникнути в зв'язку з погромом, що зазнала Січ підчас Шведчини, коли й мусіла ступити на шлях нової своєї організації. Інтервал, що настав між 1709 й 1734 рр., і призвів до нового територіального поділу. Від колишніх паланок тоді збереглося дві — Самарська та Кодацька⁷⁾ і, може, ще Прогиоїська (що вона була відродилася, визнавав і Скальковський⁸⁾). На те, що

¹⁾ Ист. обзоръ правосл. христіан. церкви въ Екат. еп., 58.

²⁾ Эварницкій, Истор. запор. коа., I, 203; він-же: Источники, II, 1854, 1809.

³⁾ Эварницкій, Воляности, 21.

⁴⁾ Славное Няз. Запорож. Войско, II.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, I, 108.

⁶⁾ Величко, Летопись, III, 218.

⁷⁾ Пор. Ешевскій, Соч., II, 546.

⁸⁾ Ист. Н. Свѣч., II, 67—68.

тут поновлено було давній поділ, знаходимо вказівку і в сучасників¹⁾. Ба більше. Не треба було й предків чіпати, бо, хоч і були запорозці під турком, але прав на Вольності вони не втрачали і різні паланки управлялися так само, як і передніш. Довід наочний — паланковий полковник у Самарі в 1728 р.²⁾ Адміністраційна практика не переривалася. Новини, що настали, коли Січ повернулася „під руського“, сходили на те, що запорозці виходили та й одружувалися, а тоді оселялися переважно в Самарській та Кодацькій паланці³⁾, де й почала швидко зростати людність⁴⁾. Орельська паланка повстала р. 1744 в зв'язку з тим, що людність місцевостів, приділених під новосербські житла, мусіла перейти на нові місця між Самар'ю та Орелом⁵⁾. Проточанська паланка з'явилася через те, що поділено Самарську паланку. Р. Самар своїми берегами природньо ділила паланку на дві частини — північну та південну. Людність північної половини зберегла за собою давню назву Самарської паланки, південна-ж частина прибрала нове ім'я та й виділилася в окрему паланку. Початок тієї нової паланки можна відносити на самісінький початок XVIII в., бо ще наприкінці XVII в. відома тільки Самарська паланка. Бугогородову паланку після Прогнофської залюднено було вже куди менше⁶⁾. Вона йшла з собою перехідний шабель до паланок, так-би мовити, другого розряду що-до організованості постійної людності, що серед неї переважувало козацтво. В інших паланках дослідники не добачають постійної людності. „Остальні паланки, — каже Скальковський, — ни селъ, ни даже постоянныхъ пребываній не имѣли, а учреждались ежегодно съ весны на все лѣтнее и осеннее время для рыболовства, звѣриной и соляной добычи“⁷⁾. Сюди належала Кальміюська паланка, що ставилась „лѣтомъ на миусскомъ лиманѣ, зимою на среднемъ Елачичкѣ“⁸⁾, від чого, певно, й звалась інакше Елачичуською паланкою⁹⁾. Проте, окрім літніх паланок траплялися й зимові. П. Радич р. 1691 писав Мазепі: „за мною в тропы йшло татар человекъ близко 100..., напали на паланку зимовою и взяли человекъ 7“¹⁰⁾. Стояла й на Бердах паланка. Про неї згадується під р. 1746¹¹⁾, хоч, можливо, так звали паланку Кальміюську. „Нижє Крилова ко Дѣпру просто Уховки била паланка-городок“, що ім'я її до нас не дійшло¹²⁾; можливо, що в даному разі збереглася пам'ять про колишню паланку. Р. 1774 згадується паланка Личківська й Макарівська, що з'явилася тоді, коли околиці Макарівки заселили вихоплені з мол-

¹⁾ Соч. и переводы, ко увелеленію служащие, 1760. V, 431.

²⁾ Эварницкій, Источники, II, 1131.

³⁾ Самар. Екстер. епархіа Пуст.-Ниволов. мон., 30; Мат. для ист.-стат. оп. Екатери. еп., I, 26.

⁴⁾ Скальковскій, оп. с., 35, 34.

⁵⁾ Ibid., I, 36; II, 262.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Д., XIV, 303—304; Сенат. Архив, X, 358, 411.

⁷⁾ Скальковскій, оп. с., I, 33.

⁸⁾ Ibid., III, 153.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 516—518; II, 1517, 1526.

¹⁰⁾ Ibid., I, 290.

¹¹⁾ Ibid., II, 1547.

¹²⁾ Запороз. рукоп. о кладяхъ, 14.

давського полку люди¹⁾. Перед шістьма до того роками запорозці спробували завести паланку на р. Жовтій; сюди виходили старовинні вольносні села, що їх підбив був під свою юрисдикцію лизаветський комендант²⁾. Нарешті, віддавна існувала січова паланка, розкинута на січовій території — в ній зосереджувалися військові інституції й жила січова старшина³⁾. Це була своєрідна, відокремлена від усіх інших паланка.

Отже, наш список розбігається з загально прийнятим. В XVII—XVIII в. відомі паланки: Бугогардова, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Орельська, Прогнойська, Протовчанська, Самарська, а так само Бердянська, Гнила, Жовта, Крилівська, Кудесницька, Лебединська, Дичківська, Пробойна, Саксаганська, Гуманська.

Завбільшки паланки були нерівні. Траплялися такі, що в них містилося по кілька тисяч господарств, та були й з кількома лиш сотнями мізерних хазайств. Але це не визначав, що січовий уряд не звертав уваги на нерівність у розмірах паланок. Можна сказати, що було саме навпаки. Так, р. 1770 „для урівнення повинностей причислено було (до Орельської паланки) с. Байбакивка оть протовчанського вѣдомства“⁴⁾. А втім, навряд чи далі за фінансово-повинностеві міркування йшло діло. Та звідси ще не виходить, що паланки було пов'язано одну з одною. Ні, паланки являли собою окремі одиниці. Кожна з них жила сама по собі, без зв'язку з іншими. До системи взаємного пов'язання не тільки на місці, але й у Січі не доходило. Це могло-б настати тільки тоді коли-б військовий лад рішучо змінився на земельно-феодалний і справа з колонізацією Вольностей дійшла-б свого кінця, чого насправжки Запоріжжя не зазнало. Далі, пліч з зрівнювання могли постраждати інтереси окремих членів отаманської класи. Це була-б логічна неув'язка, бо визначало-б відкидання привілею тої самої отаманії, що, навпаки, робила все, щоб зберегти своє переважне становище. Ф. Енгельс писав, що „претенсії, які випливають з інтересів котроїсь класи, можуть здійснитися тільки так, що ця класа завойовує державну владу і своїм претенсіям надає загальної знаности в формі закону“. На Запоріжжі так і було. А втім, на місцях старшина-феодала ще не перетворилися в певну класу, в таку класу, щоб з неї склалася земська вельможна верства. Можливо, що за причину тому був брак твердих кривих зв'язків. Практично це значило, що січова отаманія не могла ще спертись тільки на окремих земельних владарів з числа кол. отаманії й не в них лежала можливість добитися єдності Вольностей. Розпорошених січових поміщиків об'єднувано штучним шляхом паланкової організації. Але й паланкова старшина незугарна була розгорнутись та змінитись. Вона довший час не могла пустити коріння, бо-ж самі межі паланок довгенько не були ближче встановлені,

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 28—11, арк. 124, 112—113, 94.

²⁾ Зварницький, Ист. зап. козак., I, 16.

³⁾ Скальковскій, I, 47. ⁴⁾ Ibid., I, 36.

а людність перебувала в текучому стані. Та паланкову адміністрацію їй прислали на дуже короткий час і почувала вона себе в добрих від Січи обценьках. Звідомлення перед Січчю й відповідальність перед нею сильно обмежували паланкові уряди. Не можна забувати й того, що паланкове управління не мало прав на власне законодавство, у всьому керувалося загальною інструкцією і спеціальними ордерами, дарма що в паланках були форми життя, що їх обумовлювали, напр., шлюб, практика вільних угод, то-що. Це значить, що паланкова влада сама виходила до складу січової старшини, хоч територіально відзначалася від неї. І управління паланкове здійснювало січовий іпрегіш. Отже місцеві феодалі з колишніх січових отаманів не перебували десь в опозиції до паланкової старшини, а разом з нею тягли в один і той-же бік. Навпаки, господарі з колишніх отаманів являли собою рід імунізованих осіб, на які влада паланкова не могла ширитись. За єдиний орган влади, що в даному разі обмежував би феодала — колишнього отамана, міг бути хіба кошовий підчас своїх подорожувань по Вольностях. Це зрозуміло, бо в своїх маєтностях, як побачимо далі, імунізований січовик сам користувався публічними правами, банзькими до паланкових і таким чином, не конкурував з паланкою, а доповняв її. Звідси стає зрозуміла фрагментарність прав паланкової старшини, їх, до певної міри, випадковість, відсутність об'єднаності в систему. Та в цьому й не було особливої потреби, бо систематизування в даних умовах звужувало-б розмір прав і самий іпрегіш Січі. Таке могло зробитись за невідкладну справу тільки за переродження Січі, коли-б вона розсмотжталася по Вольностях.

Паланкою управляла особлива старшина. Число тої старшини було невелике. На чолі паланки стояв, за запорозьким звичем, полковник. При ньому був писар та осаул¹⁾, які допомагали полковникові в судових справах і тому звалися суддями²⁾. Гліщинський упевняв, ніби при паланковому полковникові був ще й хоружий. Р. 1775 було переведено в російські військові чини довгий шерг запорозьких старшин — серед них справді називаються „полкові“ хоружі³⁾. Але все-ж нема певних даних, які свідчили-б про те, що тут справді паланкові хоружі. До складу паланкової старшини входив також шафар, що спочатку очевидно збирав тільки натуральні податки, а коли з'явилися грошові, то збирав і їх. Не може викликати особливих суперечок, що шафар бодай попередшох належав до місцевого козацтва. Ця думка припустима через те, що таку морочливу справу, як збирання натуральних повинностей покладали на слобідських отаманів. Згодом, а надто в таких місцевостях, як перевози, де призбірувано для Січі багато грошей, які не кожному

¹⁾ Зварницькій, Источники, II, 1855.

²⁾ Коржъ, Извѣст. повѣствованіе, 13.

³⁾ Зварницькій, Сборн. мат., 208—209.

можна було довірити, шафарські обов'язки виконували особливо довірені від Січи люди.

Чини паланки становили колегію, що нагадує колегію військових старшини при кошовому отамані. Будь-що-будь, у справах судових наявність колегії безперечна.

Окрім того при палаці перебували загони січовиків, що склалися з козаків усіх куренів. Пояснювали це тим, що Вольності належали всьому військові, отже й обов'язок охоронити їх спадав на всі курені. Так об'єднувано територію. За відомостями Скальковського, полковник сам призначав „отъ всякаго куреня отамановъ“¹⁾, а ті вже, очевидно, вибирали для себе козаків із свого куреня. Такий порядок при військовій дисципліні — сумнівний. Комплектували паланкову старшину за допомогою виборів у Січі. Кошовий П. Сорочинський писав р. 1707 цареві Петрові: „мы въ общей радѣ старшого и меньшого товарищества избра(ли) в полковники знатііе товарищество наше... также писаря з асауломъ“²⁾. Вибори відбувалися „по усмотрѣнію згодности (кандидата) отъ цѣлого войска“³⁾. Виходячи з уявління, що весь старшинський корпус обирали на рік, треба гадати, що й паланкову старшину обирали теж на рік. А втім, як свідчить Корж, паланкову старшину обирали на три роки⁴⁾, а по закінченні строку „оставлялись на мѣстахъ ихъ другіе“⁵⁾. В 50 рр. XVIII стол. на сходинах у кошового отамана було ухвалено: „полковниковъ, писарей и асауловъ (до паланок) не выбирать, но держать по куренямъ чередовую, выберавъ каждого по службѣ достоинству, понеже недостойніе, накупясь (ознака часу для періоду торговельного капіталізму), наживаются, а достойніе, не имѣя денег накупитца, остаются втуне, також и шафаров к сборам определяют таким-же образомъ“⁶⁾. Може, як-небудь з цього наказу-ухвали й можна виводити трирічний строк для служби паланкової старшини, дарма що аналіза ухвали не дає приводу для таких висновків. Відомі випадки, коли й безпосередньо призначувано паланкову старшину. Так, кошовий Єремєєвич р. 1742 призначив Лобуна гардового полковника⁷⁾. Можна гадати, що за прямого призначення строк був не довгий, не перевищував шістрічний. Привід до цього дають факти такого роду. 1744 р. за самарського полковника був стеблійського куреня отаман Головка, а того-ж-таки року його змінив шкуринський куринний Губа, замість якого в р. 1745 було посадовлено канівського Сляв'яка, теж зміненого того-ж року на кисляківського куринного Вовчка⁸⁾. Можливо, це і є той

¹⁾ Ист. Новой Сѣчи, I, 41.

²⁾ Маркевичъ, Ист. Малорос., IV, 168.

³⁾ Зварницькій, Оч. по ист. запорож. коз., 191.

⁴⁾ Стороженко, Укр. оповід., II, 185.

⁵⁾ Изустное повѣсть, 13.

⁶⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 619.

⁷⁾ Зварницькій, Сбор. мат., 74.

⁸⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 379, 380.

порядок чергування, що його узаконила сходка 50-х рр. У кожному разі той факт, що курінні отамани обіймали посади паланкового полковника, дуже характерний, як можливість об'єднувати різних властей. Інколи таке об'єднання різних обсягів влади одночасно визначається виразно. Таке спостерегаємо напр. з отаманом С. Богачьким¹⁾.

Звичайно в руках паланкового полковника перебувала одна паланка. Та траплялось, очевидячки як виняток з правила, що в руках одного паланкового полковника була не одна паланка. Р. 1759 Кіш „поручилъ войсковому старшинѣ Порохиѣ взять въ свое главное военное вѣдомство самарскую и орельскую паланки“²⁾. В даному разі, здається, говорено тільки про об'єднання двох паланок у руках одного полковника тільки для військової справи, причім йому надавано „головну команду“, тоб-то полковники паланок лишалися на місцях і тільки з військового погляду підлягали Порохні. Виняток очевидячки був і той факт, коли один і той-же військовий чин відразу перебував у залежності від двох паланок. Гайдамаки р. 1775 казали, що воєні „состояли въ командѣ присланнаго изъ Коша полк. Гелеха и Личковской паланки осаула Паралеша“³⁾.

Про вибори й призначення паланкових старшин од Січі роблено оповіщення „всем, кому о сем потребно видать..., а особливо оного Войска Запорозького всему товариству и посольству“. Новопризначений старшині в особі полковника давано наказ, складений на вірець тих, що давано в височайших грамотах Гетьмана чи в гетьманських універсалах полковникам. Тут наказувано старшині „надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣть, о государственныхъ надобностяхъ по повелениямъ наблюдать и исполнять и в пограничностяхъ касающееся все верно и ретельно предостерегат, над ворами и разбойниками поиски чинить, всякие суди и расправи словесные и письменные производить, а о криминальныхъ яко то смертныхъ и другихъ важностяхъ и воровскихъ делахъ доносит в Кош, над козаками и посольствомъ — чтобъ они никакихъ шалостей, драк, ссору и задіору не происходило иметь смотрение, излишнихъ тягостей не налагать“ й випускати людей тільки з паспортами. Це — загальні обов'язки паланкового начальства. Але в наказі зазначувано і обов'язки людности та підлеглих: „во всемъ делать повеление изъ Коша и от старшини безъ отрицання, возки в паланку травы, сѣна, дров и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и посланки отправлять“, про вихіднів за межі паланки „полковнику и старшини вѣдомо чинить, за его писмами отездит и ставит добріе поруки по отезжаочим“, не давати притулку безпаспортним. Нарешті загальними рисами обмальовано права полкової старшини: право на „почтение и всякую

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 367, 366.

²⁾ Сквильовскій, оп. с., III, 151.

³⁾ Зваринцкій, Ист., II, 2089.

благосклонність по должности" й право на „обикновенне доходи без-спорно“¹⁾). Такий „лист“ чи „объявление“ в порівнянні з аналогічними інструкціями для інших, не паланкових полковників, був куди ширший і докладніший, але й він не забезпечував людности від зловживань паланкових властей, бо дуже мало їх звязував. Через це й виробилося в практиці те, що паланкові старшини „не так поступали как должно, неразмотрительно, почасту своих слуг слухались к худому, а не доб-рому порядку“²⁾). Полковник міг будь-якому з своїх помічників передати свої уповноваження. Для того йому досить було передати свій пернач, здобутий як *insignium* з Січі. Як видно з рапорта бугогардового полковника 1752 р., це Січ дозволяла³⁾).

§ 4-а.

Паланкова старшина виконувала те, що їй наказувала згорі Січ. З інструкції — „листа“ видно, що діяльність паланкового начальства була скерована на те, щоб здійснювати поліційно-фінансові накази Коша. Отож, для цього за одне з найближчих завдань були ревізії й загальний облік людности. Це завдання накладали на весполитих отаманів, вони повинні були складати списки „подданных, наличных, тяглых и пѣших“ по всіх залюднених пунктах⁴⁾). Факт, що людність brano на облік, приводив до висновку, що неуратовані люди — сторонні даній паланці. З'ясувати це було можна, перевіряючи ознаки даної особи, позначені в паспорті. Пашпортної справи не спускала з ока паланкова влада⁵⁾).

Велике значіння мала й земельна справа. Паланкова старшина не мала тут самостійного значіння. Руки в неї не були вільні. По-при все те в період колонізації земель у полковників була директива що-до людности Вольності. І поскільки цю директиву доводилося переводити в життя, в паланковій старшині була змога й право роздавати землі. Тому не можна добачати елементів правопорушення в акті самарського полковника К. Красовського, що надав був самарському монастиреві острів проти Половиці⁶⁾). Але остаточне закріплення права на володіння чи користання землями все-ж мало дістати санкцію од Січі. Що-до цього цікава справа між личковськими попами — Кушніським і Зеленським з одного й самарчицьким козачим отаманом — Рябим з другого боку. Самарчицький отаман під претекстом, що попівський хутір „в вершинѣ р. Килчени утѣсня отамана“, вимагав од Орельської паланки, щоб та знесла ззначений хутір. Паланка заклкала до себе попів і ті довели, що не вони тіснять Рябого, а він „безъ вѣдома зачалъ сѣна косить

¹⁾ Запорож. Арх. № 116, арк. 3 і 10.

²⁾ *Ibid.*, № 26—17, арк. 185—186. Порік, Скальковскій, I, 42.

³⁾ Андрієвскій, Матер. для ист. Запор., 112.

⁴⁾ Киев. Стар., 1882, XII, 536—537.

⁵⁾ Пор. Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 163.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. запорож. коз., I, 370.

и утиснуть обивателей". Попи казали, що обивателі заносили скаргу й до паланки, „но от паланки приказано ти мѣста и кои они прежде косили охранять и посторонних не допускать“, тоб-то попівський хутір було таки знесено. Але паланка, побоюючись, що обивателі взагалі своїми оранками „утиснятимуть“ військові дачі, дібрала способу — зарахувала „стоящих по р. Киличенки футоровъ к сему вѣдомству“ й ухилялась від признання прав за вопами-позовниками¹⁾. Неприховане „покровительство“ було наочне. Січ клопоталася тільки про козаків. Р. 1765 Кіш посилав до самарського полковника Кошюри ордер, рішуче наказуючи „козакам публиковать, даби желающие селились“ по названих в ордері річках, „о чем наказувалось всякое вспоможение чинить“, від різних кривд „защитат и охранять и покривать“, а сторонніх, не козаків, до колонізації не припускати і за цим „крѣпко смотреть“²⁾. Правда, і в центрі, і на місцях чудово знали, що нащо селянської колонізації їм не спинити і вона йтиме, не вважаючи на жадні заборони. Проте паланкова старшина мусіла все зробити, щоб найперше й найголовніше забезпечено було інтереси козацтва, а потім уже всіх інших людей. Тому паланкове начальство дбало, щоб-ті, хто самовільно чи якомсь инакше оселився в Вольностях взагалі й зокрема на військових дачах, „немедленно являлися в Кошъ и просили позволения“ лишитися на зайнятих місцях, подали на себе реєстри й повиннялись уплатою припалих на них повинностей та податків³⁾.

Отож нема дива в тому, що на паланку покладалися різні обов'язки січово-господарчого характеру. Напр., р. 1771 протовчанська паланка дістала доручення від Січі закупити в Полтаві в купця Лук'яновича червоного і зеленого адамашку для потреб січового козацтва й, „искупивши оную матерію, в Кошъ с нарочними надежными отправи(ла) без замедления“. Або в порядку субординації паланка р. 1772 для стайні кошового Калитвицького приставляла оброті й шасї, а для ковохів гроші⁴⁾.

Повинності й податки з паланкової людности компенсувалися тим, що вона за це діставала можливість не тільки користуватися землями, але й володіти ними й передавати їх спадщиною, до чого паланковій старшині було мало горя. Байдушність паланкового начальства що-до цього треба пояснити величезною масою земель. Сила незалаюднених і необроблених просторів не потребувала, щоб відбувались якісь оборудки на землі, бо землі не мали особливої цінки. Важлива була тільки реєстрація заволодіння даною місцевістю. Наприкінці XVIII в. М. Дій „съ дозволенія новокодацкаго полковника зашелъ себе землею около Нового Кодака“⁵⁾. Досить було самої заявки, дальше оформлення визнавали за зайве. Те-ж бачимо і з вгіддями — пасовиськами та сіно-

¹⁾ Запор. Архів, № 147, арк. 3 й 6.

²⁾ Ibid., № 48, арк. 108.

³⁾ Ibid., № 56, арк. 3.

⁴⁾ Ibid., № 25, арк. 27—28.

⁵⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 45.

жатки. Бажання володіти ними на себе призводило до освоєння пасовиськ. І це провадилося з дозволу полковників. Без їхньої згоди, як свідчить справа Довця 1745 р., паланкове начальство мало конфіскувати відрізане сіно¹⁾. Не дурно-ж і паланки приділяли собі певні, найкращі класні сінокоси, де місцева людина повинна була косити на паланку сіно²⁾, залишивши всю іншу землю решті людини. Та й Корж не дарма свідчить, що паланки знали такий заочин, як спаш чи потолочення. За браком бодай фактичної власності чи хоч володіння важко було-б вбачити тут заочинство. Коли-б тут не визнавали прав на володіння, не можна було-б зрозуміти, чом з'являлися хуторі. За серйозну вимогу було тільки, щоб паланка знала про те, що робилося в її межах. В Орельській паланці р. 1774 напр. запорозці знесли хутір фортечного маркітанта тільки тому, що він посадив його без дозволу паланки³⁾. Та й як-же йому було відмовити в власності чи в володінні землею, коли людина паланок було покадано в тяглі й поділявано на розряди в залежності від її економічної можливості.

Найбільшого значіння набувала паланка в царині судівництва. Паланковий суд був суд карний, бо справи цивільні розглядали ті громади, які мали право апелювати до Січі. Паланковий суд стосувався до категорії судів надвірного типу, бо окремих спеціальних суддів не знав. Січ і собі надавала паланковому судові великого значіння. І цілком зрозуміло. Оскільки Кошеві було важливо підтримати військовий лад, він охоче давав право репресії паланкам. А втім, паланка навіть для суто-окружних справ не була за остаточну інстанцію. Як свідчить Корж, з паланок справа переходила в порядку ревізії до Січі — за заявою зацікавлених осіб спочатку до куреня, потім до військового судді й нарешті надходила до кошового. Порядок був дуже складний що-до осіб, але заравом простий що-до виконання, бо зацікавлені особи до кожної дальшої інстанції прибували вкупі з суддями попередньої інстанції. Вища інстанція розглядала не саму справу, а й те, як її розглянули попередні суди. Корж дуже іділічно обмальовує процесовий хід. Але такий порядок разом із тим є страшний, бо те, що кожна вища інстанція згоджувалася з вирокм попередньої, свідчить про „безгрішність“ запорозького суду, що є ірзо визначає виродження суду. То був суд „без совісти“, аби на позовах та скаргах зробило начальство.

Паланковий суд мав суто-класові ознаки, бо йому не підлягали поміщики-феодалы Вольностей, колишні й „настоящі“ старшини. Не підлягали навіть у карних справах. Пояснювати це треба тим, що паланковий полковник правив од Січі. Він приносив з собою січове право, здійснював що-до людини суворі вимоги вояцького світогляду й вимагав від людини того-ж, чого вимагали від тогочасних вояків — певної

¹⁾ Зап. Од. Об. Ист. и Др., XIV, 381.

²⁾ Ист. зап. о пуст.-никоп. самар. монет., 24.

³⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, III, 162.

слахунності. Через це в паланках бачимо ті самі види карної репресії, що їх знала й Січ: паля, повішення, повішення за ребро, кнї, то-що¹⁾. Р. 1772 була „козаком куреня Каневського Ф. Маларом опорочена не по пристойности“ самарницька жителька Перехристка. „Дабї другие такومه непристойних худостей не отваживалась“ робити, паланковий суд звелів винного „публично на базари киями наказат“²⁾. В Бугогардовій паланці практикували кару путанням: обмотували ключчям праву руку й лїву ногу, обмотку поливали смолою, відводили спутаного за 20—30 ступенів, запалювали і так-о пускали: добігши до річки, злочинець міг уратуватися. За в'язницю правила якась печера, куди на мотузї спускали злочинця і таким самим способом давали йому їсти³⁾. Р. 1754 двох спійманих гайдамак повісили на тому самому місці, де їх уїмали⁴⁾. Вживали паланкові суди, випробовуючи або караючи, катушки. Так, напр., вчинили р. 1745 — „выбили винного при паланке по запорожскому обыкновенно плетми“⁵⁾. А втім, траплялися випадки, коли Січ уважала за потрібне втрутитися в справу й дозволяла накласти певну кару тільки тоді, коли розгляне справу уповноважений од Січи. Так, р. 1772 військовий осаула Завезіон дістав ордер приїхати до Протовчанської паланки й розглянути скарту козака й жителя тієї паланки Глухого на протовчанського отамана П. Самарського — „кто явится виновним, тому без всего приказать обидимую сторону удавостворить“⁶⁾. Очевидячки, Січове начальство встрявало тоді, як у місцевій справі запутувалося так чи інакше саме паланкове начальство й т. ч. компромітувалося саме Січ і її лад.

Куди більше значіння мали не так кари на горло й на тілі, як штрафи. Паланкова старшина не дуже шкодувала за головами повішених чи посадовлених на палю. Але не могла-ж вона відмовитися від джерела прибутків. Тому паланковий суд частіш спинявся на інших, не криваних карах хоч-би й у кримінальних справах. Почнімо з забойства. Мешканець с. Лебединки В. Беркут р. 1767 засуджений був до кари на горло за те, що забив якусь жінку. Беручи на увагу малих діток і Беркутову дружину, суд звільнив убійника від кари на горло, зате третину злочинцевої худоби забрав на Кіш, друга третина пішла на Протовчанського паланкового полковника й тільки решта, та й те як особлива ласка, дісталася Беркутовій жінці „на прокормление себя і дѣтей“⁷⁾. Ось випадок злодійства в р. 1747. Злодій завдає до в'язення й забрав в них на суд усеньке майно⁸⁾. Мархітанта Усть-Самарської фортеці Носа вїїмали в Кодаку, саме як він чинив був розпусту. Кодацький паланковий полковник покарав „проступцу неизбежного“, відібравши

¹⁾ Надхунь, Пам. о Запор., 53—54.

²⁾ Киевская Старина, 1886, III, 613.

³⁾ Ibid., 1882, V, 347. ⁴⁾ Ibid., 1885, X, 285.

⁵⁾ Эваринцкія, Источники, II, 1621.

⁶⁾ Киев. Стр., 1886, III, 610. ⁷⁾ Ibid., 615.

⁸⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. запорож. козаковъ, 97.

в нього товари¹⁾. Поліційний вчинок Р. 1756 побивали Новоселицький мешканець з монастирським підданим. В обвинуваченого паланкова самарська старшина відбрала 10 пар волів і корову²⁾. За двоєжитство самарський мешканець Н. Донець утратив усе своє рухоме й нерухоме добро³⁾. А в р. 1774 Кодацький полковник Попович узяв 16 крб. грошей з волоха Афанаса „за то, что послѣдовала въ байракѣ шкода отъ козь“ його⁴⁾.

Отож, за все й звісиди павти. Повинності й податки руйнували господарство, а суд добивав його. Це було корисно паланковій й січовій старшині. Вганяючи за „заробітком“, паланкове начальство не зачиналося перед скандалами. Р. 1754 Кальміуський паланковий писар Петруша за якийсь вчинок забрав худобу й речі Чорного. Чорний не захтів змовчати й поспитавсь з'ясувати справу. Але в паланці він не застав Петруші. Розмочений Чорний „загравив“ у Петруші худобу й різні речі. Петруша мовчав. Зминуло скількись років. Зненацька Петруша заніс скаргу до Коша, обвинувачуючи Чорного в самоправстві. Кіш викликав Чорного, розглянув його справу і визнав, що він правий. Тоді Петруша заніс скаргу на самого Кіш, обвинувативши його перед... Генеральною Канцелярією. Та запропонувала Кошеві ще раз переглянути Петрушину справу. На цей раз Кіш розсердивсь на завязтого та нетактовного паланкового писаря й рішучо став на бік його суперника⁵⁾. Хто насправжки був правий, а хто винний тепер не важливо. Характерно інше, — що раз Січ не могла підтримати свого члена, він просто відкидав авторитет й значіння Січі. В ім'я вигоди ламалася звичайна військова регула, підлеглий чин нехтував своїм начальством і це йому „сходило съ рукъ“. Очевидячки січовий авторитет впаав до краю й Запоріжжя втрачало рацію свого існування, лишаючись, як пережиток. Система здиств, що так широко „вславили“ Гетьманщину, знайшла собі місце і в запорозьких Вольностях. Ті здиства допомогли паланковій старшині зібрати чималі грошові суми. Не з останнього ж р. 1771 кодацький паланковий полковник С. Блакитний офірував на ніколаївську церкву 1000 турецьких лір „для содержания церковной школы и шпитала при ней“⁶⁾.

Пригноблена паланкова людність, що її визискувала старшина, не встигала придивитися до свого начальства, щоб почати з ним сяку-таку боротьбу. Рухливість, тимчасовість повноважень паланкових старшин не сприяли розвиткові протестів з боку людности. А втім, із сказаного не виходять, що „все обстоєвало благополучно“. Нагромаджене невдоволення шукало собі виходу. Іноді стримана енергія викидалася в заколоти. Коли

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 416.

²⁾ Ист. зап. о самар. монаст., 17.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 375.

⁴⁾ Киев. Стар. 1882, III, 611.

⁵⁾ Ibid., 608.

⁶⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. ек., I, 39.

р. 1769 через татарську навалу людність почала тікати, то ті хто лишилися в спорожніах слободах, розпочали погром і так залякали паланкову старшину, що вона уклінно прохала від Січі „съ таковими самовольцями какъ поступать милостивой резолюціи“¹⁾. Вольності знали, що в них проводилася військово-січова політика. Вона-то й заваджала розвиткові паланок як економічному, так і соціальному. Січ розуміла, що з диктатурою отаманії діло не витанцювувалося. Ясно для неї було й те, що, припустивши самоврядування паланкової людности Січ собі підписувала-б смертний вирок. Доводилося-б обрати лінію, що проходила-б між двома зазначеними. Вихід позначавсь у тім, що команди висіти на місцях лишалися-б на завсіди в руках отаманії, яка виїшла-б із Січі, оселилася-б у Вольностях на постійне життя, підбила-б під себе людність, як місцеве „вище сословіє“ і витворило своєрідно-аристократичне самоврядування.

§ 5.

За нову форму життя був славнозвісний запорозький зимовник. Зимовник відграв рішальну ролю в внутрішньому житті запорозьких Вольностей.

Як влучно висловивсь проф. Рожков, з зимовника було відгалуження Січі²⁾. Проф. Рожков казав про січовий зимовник, що з нього був вид колективно військового господарства Січі чи куренів на місці. Такі військові або курінні зимовники були очевидячки в межах, приділених після новорічного жеребкування куреням земель. Бувши відгалуженнями Січі, ці зимовники відбували військові (окрім господарчих) обов'язки. Напр., р. 1650 в зимовнику Суходолі козаки мали стежити за поведінкою донських козаків³⁾. Січові або курінні зимовники призначувало самім тільки січовикам і зберегалися вони до останніх днів життя Запорозького Війська. Р. 1775 на правому березі Дніпра таких зимовників нараховувало 763 і в них жило 8684 січовики⁴⁾. Тут жили озброєні люди, що не від того були, щоб будь-коли вихопити з піхви шабля чи розрядити мушкета „проти невіри“. Не дивниця, що з боку січових зимовників вибухали кордонні непорозуміння. Дрібні завбільшки ці непорозуміння разом з тим виканкали дожелезне листування і кожної хвилини готові були розгорнутися на війну. Тому, між иншим, р. 1754, щоб уникнути непорозумінь між запорозькими й татарами, й наказано було в Петербургу „имеющіеся по Конским Водам и по р. Бугу запорозских козаков зимовники разорить“⁵⁾.

В зв'язку з загальними потребами Січі, що в XVII стол. кожної хвилини могла виканкати січовиків для якоїсь воєнної акції, козаки не

¹⁾ Зап. Арх. № 136, арх. 36.

²⁾ Рожковъ, Рус. ист., VI, 15.

³⁾ Сбор. статист. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

⁴⁾ Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., II, 139.

⁵⁾ Эварницкій, Сбор. матер., 52.

могли бути десь далеко від Січі. З другого боку та-ж сама Січ була за захист для зимовників. Під її мурами (чи мурами фобургів) зимовчакі й знаходили собі в разі чого притулок. Справді, коли Січ стояла напр. на Базадлауку, то по обидва боки його розкинулися поблизу зимовники, іноді не далі за одну версту¹⁾. Пояснити таку практику треба старовинною системою уходів. Це помітив вже Камарін; він доводив, що саме з зимовників січовики „літвомъ ходили для промысловъ... въ уходы albo станъ“²⁾. Згодом думка про уходи муслиа відпала, бо сам зимовник став за рід уходу й провадив господарство хатнього типу. Хоч різниці між загально-військовими й курінними зимовниками по суті не було, все-ж уважаючи на те, чії власне потреби зимовники задоволювали, вони ділилися на військові й курінні. Може здаватися, що за наявності других перші були непотрібні. Проте безперечний факт, що загально-військові зимовники існували. Наказний кошовий В. Криловський прохав р. 1676 Гетьмана Самойловича наказати, „где, на котором мѣстѣ стану нашему армейскому назначити зимованье“³⁾. Зимовники загально-військового типу відомі і в XVIII стол. на р. Бритаю. Зимовники військові чи курінні мали одне завдання скотарювати й провадити подібні промисли. Як видно з одного рапорту 1754 р., в зимовниках заведено було для військової худоби особливі кошари⁴⁾, дарма що разом із тим трапляються й повідомлення на вірець Київської губерніяльної канцелярії, будім на зиму люди кидали свої зимовники. Ці звістки мають обмежене значіння, вони стосуються до віддалених „по границямъ мѣстамъ“ зимовників, як от, на р. Бозі⁵⁾. Особливість військових чи курінних зимовників XVIII стол. полягала в тому, що тоді по зимовниках оселялися переважно старі січовики, вже незугарні відбувати військову службу. Р. 1706 в балаках Кобиній й Крутоярці „сидѣли зимовниками пристарѣлые запорожцы, занимавшіеся скотоводствомъ, пчеловодствомъ и рыбной ловлей“⁶⁾. Те-ж було і в Кам'яному Яру, і в Вербці, і по Синауші й ин. місцевостях⁷⁾. Старим і досвідченим козакам по військових зимовниках давано молодих, на допомогу й для навчання⁸⁾. Практичне навчання протягом довгих років і давало привід запорозцям самим себе звати зимовчакими; вказівки на це трапляються, напр., за часів Вигровського⁹⁾.

¹⁾ Зварницькій, Запорожье, I, 264.

²⁾ Чт. въ О-ѣ Нестора Лѣтописца, VIII, 95.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., XII, 827.

⁴⁾ Андриєвскій, Мат. по ист. Запор., 133.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., XIV, 573.

⁶⁾ Зварницькій, Вольности, 186.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. ер., II, 114, 76; I, 492 й ин.

⁸⁾ Їв., I, 533; Зварницькій, Ист. запорож. коз., I, 298; Мат. для оцѣнки земель Херсон. губ., VI, 132.

⁹⁾ Волкъ-Карачевскій, Боряба Польши, 20.

Говорячи про зимовник, вважаємо його за постійний пункт. Т. Биков, однак, висловлюється за те, що запорозькі військові зимовники не мали постійного місця¹⁾. Такий погляд хибний. Як можна припустити, щоб, напр., постійна запорозька берегова охорона не мала постійного-ж житла? І вона таки мала його в вигляді військових зимовників по р. Вовчий²⁾. Про це-ж свідчить добре обізнаний з запорозьким життям Нікіфоров³⁾. Відомо, що січовики-зимовчакі іноді по кілька років не покидали своїх „обиталиць“⁴⁾ й не показувалися до Січі, так що „на счеть нѣкоторыхъ... и сама старшина находилась въ невѣдѣніи“⁵⁾. З теорією блукання зимовників не в'яжеться факт, що його визнає й сам Биков, а саме, що „зимовники были причислены къ куренямъ“. Як постійні згадуються р. 1770 зимовники донського й калмиболотського куреня⁶⁾. Інша річ, що склад військових зимовників змінювався. У них траплялися козаки різних куренів. Але це промовляє як-раз проти думки про блукання зимовника.

Чи військовий чи куриний зимовник являв зброю національно-військове добро, що цілком відповідало порядковій козацького панування над усією територією Запорозьких Вольностей. Територія не тільки знала про Січ, її фобурги й слободи, вона лишалася в повному розпорядженні козацтва та його старшини. Та разом з цим помічалася вже в цій твердині розколина. Козацтво припустило в Вольностях певний виняток з цього загального порядку. Воно припустило на території Вольностей нишу, чужу своєму укладові, юрисдикцію, відступивши від нею частину своєї території. Той виняток зроблено було на користь ченців. Припустили йому тому, що з Самарського монастиря було щось на зразок військового шпиталю і, таким чином, був він продовженням Січі. З останньої часом вступали до монастиря в ченці й старі запорозці. Ченці, що правда, не встигли зрости в поважну незалежну від Січі організацію. Можливо, тут не перебувалося без дугого впливу сусідньої Січі, що від неї ченці залежали. Вона, напр., призначала й усувала негодних їй ченців, присланих до Січі, затверджувала духівництво на посадах, то-що. Січ знала ціну церкві і не шкодувала для неї грошей, дарунків та всяких милостей⁷⁾, дарма що й не припускала ченців до політики. Свої монастирі запорозці пристосували під фортеці і сильно встаткували їх⁸⁾, визнавши за свою власність⁹⁾. Ось звідси й виходила можливість приписувати

¹⁾ Актон. Екатер. уч. арх. ком., I, 95.

²⁾ Сбор. стат. свѣд. по Екатер. губ., II, 21.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., XXVII, 24. ⁴⁾ Ibid., XXXII, 29—30.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 194.

⁶⁾ Акт. зап. Екатер. уч. арх. ком., V, 5.

⁷⁾ Пор. Эварницкій, Ист. запор. коз., I, 65; він-же: Запорозьке, I, 72—73; II, 49; він-же: Источники, I, 476; Скальковскій, op. c., I, 140; Levesque, Hist. de Russie, IV, 190 й ин.

⁸⁾ Самар. екатер. Пустынно-Никол. мон., 7.

⁹⁾ Эварницкій, Источники, I, 843.

до монастирів різні вгіддя й передавати частину прав на нерухомість, осаджувати посілости й володіти „обивателями“¹⁾). Так, р. 1735 Кіш дозволив самарському монастиреві осадити в сл. Чернечій 50 і в Орловщині 100 дворів²⁾, дозволив завести хутори, приділявши для цього „землю пахатную, для вигона скота и сѣнокосную“³⁾, і назвав це пожалованням. Приділявано монастиреві „на потомные времена“ й риби озера, річки, ліси, гаї, греблі, то-що⁴⁾). З надань дозволяли ченцям „какъ пахотною землею, сѣнокосы, лѣсомъ, водою... противъ прочихъ подданныхъ довольствоватись“⁵⁾). Окрім земельних надань мала ще більше значіння придача монастирям людности. А саме, Кіш дозволяв монастиреві „подданных до всякихъ монастырскихъ тягостей притягати, також и з шинкуючихъ горькою и прочимъ напиткомъ обывателей и запорожскихъ козаковъ покуховное на монастыръ взимати безпрепятственно“, місцева ж старшина не мала права „до монастырскихъ сель к тамошнимъ обывателямъ никакого дѣла, кроме по силе войсковыхъ приказовъ на якое войсковое дѣло востребуется повод или другого чего, не мати и покуховного не взимать“. До монастирських підданих паланки не мали жадних стосунків; виняток являли лиш карні вчинки⁶⁾). Само собою, коли-б ченці попросили допомоги, щоб оборонити їхні маєтності або щоб підтримала „порядок“, то паланкове начальство не могло їм відмовити⁷⁾). Монастир діставав право „употреблять поселенцевъ, къ монастырю приписавшихся, какъ подвластныхъ своихъ во всякие монастырские работы, только чтобы ни обидѣ, ни притѣсненій имъ дѣлаемо не было“. В тому випадкові, коли-б монастирський підданиць „впавъ въ шкodu“, зроби́в якийсь лихо козакам чи слобожанам, або навпаки, — начальник монастиря виступав в оборону чи сам, чи вярдавав „кого опредѣлать от себя зъ своихъ людей“. А втім, практика иноді розходилася з подібними вимогами. Самарський полковник Тарануха, напр., р. 1755 за те, що монастирський підданиць покрав сіно, узяв 4 пари волів, а за те, що другий підданиць (монастирський) не з’явивсь до суду, відібрав у нього козуха⁸⁾). За свої привилеї монастирі мали для Коша „выполнити повинности хлѣбную и подводную“, надсилати на вимогу січового начальства пшоно, то-що. В зв’язку з цим монастирські піддані „пахали для себя хлѣбъ, косили сѣно, рубили лѣсъ, ловили рыбу и содержали скотъ во всѣхъ мѣстахъ, гдѣ кто хотѣлъ, такъ, какъ и другіе обыватели“⁹⁾). Робилося це на підставі й за силою надісланого з Січи ордера, хоч згадана „приписка“ ніби натякає на договірні начала. Та з останніми

¹⁾ Самар. Екст. еп. мон., 101.

²⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 382.

³⁾ Истор. зап. о Самар. мон., 40.

⁴⁾ Самар. Екатер. еп. Пуст.-Никол. мон., 27, 100.

⁵⁾ Истор. зап. о Пустынно-Никол. самар. мон., 9.

⁶⁾ Ibid., 14—15. ⁷⁾ Ibid., 11.

⁸⁾ Ibid., 6, 16—17, 13. ⁹⁾ Ibid., 21, 42.

важко погодити, напр., факт, що був р. 1759. Десятеро козаків, що жили в с. Чернечому, були занадто вбогі, щоб одбувати козацьку повинність. Тим-то Кіш і наказав, щоб вони „по скудості конними й оружейними смотріли вкруг монастиря самарського військового лѣса и в нужные поспмаки монастирские употреблялись“. Очевидячки, саме січове начальство не від того було, щоб попереводити козацьку людність на підданих. Отже про договірні начала тут годі говорити. Манастирські підданці підлягали своїм манастирям, як своїм володільцям. Користуючись різними добрими й вгіддями, підданці ближче перебували з господарчого погляду в віданні манастирських титарів¹⁾. Обов'язкова праця на манастир свідчить, що Запорозька Січ знала інститут напіввільних (Halbfrei). (В такому становищі вони лишалися й по тому, як скасовано Січ, коли арх. Гаврига клопотався перед Потьомкіним про затвердження за манастирем давніх земель, „чтобы подданные монастирские хлѣбъ пахали, сѣно косили, лѣсъ рубили, рыбу ловили и скоть содержали, гдѣ кто хотѣлъ“)²⁾.

Такий лад згодом поширився на окремих отаманів й абшитованих запорозців (з'явилися в XVIII в. і такі), що їм менш корисно було лишатися в Січі й які почали своє життя звязувати з перебуванням у Вольностях, а не в столиці. Тут одбувалася справжня революція, що її викликало утворення внутрішнього ринку й припинення та затамування ринку зовнішнього. Внутрішнього ринку не було в Вольностях аж до того часу, поки запорозці не прийняли російського підданства в 1734 р. Перед тим січовики знали війну, яка в XVIII в. виродилася в дрібні очайдушні наскоки на сусідні держави, звідки теж налітали воєни й не давали січовикам змоги спокійно господарювати. Після 1734 р. військові потреби, отже й військово-економічне право ще панують і кладуть свою печать на уклад Вольностей, але бойовий подвиг відходить у царину старечих спогадів і запорожець-воєк перероджується в мирного господаря. Помалу злізши з коня, запорожець, може, вперше подачив перед собою безконечність полів. Неомірність їхня надзвичайно гальмувала економічний розвиток. Треба було їх подолати, покрити вже не вражим трупом, а живим людом. І що швидше, то краще. До того-ж так, щоб перше місце належало козакові не тільки до *mot de loi*, але й *de facto*. Раніш могла дати щось здобич, тепер продукти господарювання давали більше. Без клопоту, без жадного ризику запорозький писар заробляв на рік не менш як 2000—2500 крб. самою тільки приставкою борошна: р. 1774 Глоба приставив 1000 чт³⁾. Давиш хліб возили тільки до Січи, де, напр., р. 1674 було так багато бочок, що за ними легко сховався аже-Симеон і його не могли знайти. В XVIII в. повелось инше. Тепер везти й продавати хліб можна було

¹⁾ Самарській Екзт. св. Пуст.-Никол. мон., 31.

²⁾ Сборн. стат. Екатер. научн. о-ва. 215.

³⁾ Запор. Арх., № 26—17, арк. 137—138.

куди ближче. Мешканці байрака Тритузного наготовляли різні припаси й возили їх, напр., на продаж до Бахмута, де жителі щанци охоче закуповували продукти найпершої потреби. Мешканці Чернушиного Байрака робили те-ж саме¹⁾, Починного — також. Працівники на господарчому фронті „произведеніями сельскаго хозяйства немало обогащали рынки и базары торговой Новоселицы“²⁾. Десь у XVIII в. зведений до Січи хліб стояв, не даючи користі своїм власникам. Р. 1687 той хліб ішов на викуп полонених. Та й скільки його міг зібрати запорожець? Один запорожець, викупаючись з неволі, міг запропонувати кримському ханові за себе 2 бочки борошна та 1 бочку пшона. Його товариші в неволі запропонували випустити полонених турків чи внести гроші³⁾. В XVIII в. тут-же в Вольностях легко знаходився споживач і хліб не залежувався. Отож запорозці в 1750 р. свідомо говорили неправду, доводячи російській царці, будім вони не знали хліборобства⁴⁾. Катерина II слухала їх і не йшла віри. В маніфесті про зруйнування Січи прямо названо „поселянъ, въ земледѣліи упражняющихся“ до 50 тис. господарств⁵⁾. Інша річ, що внутрішній ринок не був широкий та великий. Часом він, може, не перевищував значайного ярмарку, куди сходилися представники редутів, щанців, новосербських осад, то-що, з одного боку, й звозилися продукти місцевого виробництва — з другого. Р. 1740 крутоярці „обогачали предметами своихъ производствъ и издѣлій“ навкруги місцевості⁶⁾. С. Козир р. 1745 „пріѣзжалъ въ Новоселицу на базаръ для сбыта своихъ хозяйственныхъ произведеній“⁷⁾. Господарі по Орелі, Бритаю, Терновці й Самарі „свои продукты возили на продажу въ Новоселицу“⁸⁾. Людіність з околиць навкруг Микитиною Рогу звозила свої продукти до ближчого містечка, де „промышленныхъ людей паче въ лѣтнее время бывало) весьма много“⁹⁾. Сл. Саксагань ще від 30-х рр. XVIII в. вславилася як „многолюдная, торговая и промышленная“ одиниця¹⁰⁾. Виникають нечувані для Січи ярмарки. В Самарському монастиреві звіски дві ярмарки на весняного й зимового Миколи¹¹⁾. Такий самий ярмарок відомий і в Н. Кодакові, і в Домоткані, і в Цуриці, Кам'яниці, Соколах, Доломанівці, то-що¹²⁾. Внутрішні торговельні пункти росли коштом центрального — Січи, де гуртовий збут

¹⁾ Эварницкій, Вольности, 198.

²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 414—415; Сборн. стат. свѣд. по Екатер. губ., III, 4.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., III, 56.

⁴⁾ Сент. Арх., VIII, 99.

⁵⁾ Маркевичъ — Ист. Малор., IV, 450. Болтинъ, Запѣч. на Деклерта, II, 131; П. С. Зам., XX № 14354.

⁶⁾ Эварницкій, Вольности, 194.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 369.

⁸⁾ Ibid., I, 514—515. ⁹⁾ Ibid., I, 65. ¹⁰⁾ Ibid., I, 268.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., I, 371.

¹²⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатер. еп., I, 27, 278, 91, 225; II, 210; Эварницкій, Запорожье, I, 30, 32, 240; Стороженко, Укр. оповід., II, 113 й ин.

усе знижуються, дрібніє покупець, доведені товари не пересовуються масами далі, а розпродуються на місці по дрібницях¹⁾, товари залежуються на довший час, так що господарі публікують „о сиску охотника“ на покупку²⁾, торговець силкується якомога не вкладати великих капіталів і воліє торгувати при иншому десь „с третою копейки“³⁾, навіть військовий кантаржей оддає на схованку до військового судді частину своїх мір, що для нього вже втратили своє значіння⁴⁾. Корисніш було торгувати в містечках, слободах, зимовниках. Більш виправдувала себе витрата енергії й капіталів на сільське господарство; сюди й кидається з запалом заворозька отаманія.

Але самого бажання господарювати було замало. Доводилося раниш, ніж мати прибутки, вкласти гроші в землю, що її Січ охоче почала в XVIII стол. роздавати своїм представникам. Гроші для такої справи знаходилися. І їх було зібрано в XVII в. від воєн та здобичництва і в XVIII стол. від чималої зовнішньої торгівлі, що її підтяв російський уряд від половини XVIII в.

Але задовго перед тим Січ нагромаджувала капітали від усякої торгівлі, що провадила була віддавна⁵⁾. Торгували ті січовики, що за ними визнало було цей вигідний привилей. Торгували січовики всякого достатку. Серед них траплялися такі, що „волів по 6, по 8 у дорогу снаряжали“ і так віддавалися господарчій діяльності, що в них важко було впізнати воєнка (козаки Сохач або Дій)⁶⁾. У таких купців — січовиків бувало й наймитів по кілька чоловіків⁷⁾. Та поруч були й невеличкі собі торговці. Розміри їхньої економічної сили легко можна встановити. Протягом 1733—1749 рр. низка польських „губернаторів“ повишала з різних причин 230 січовиків — купців, конфіскувавши в них товар, воли, коні, харч і зброю. Все пограбоване оцінювало в 27513 крб.⁸⁾; це за одного купця пересічно дає мало не 120 крб., що з них на товар може припадати десь крб. 80—90. Великі купці з січовиків становили, здається, в Січі особливу корпорацію, що до її компетенції належало розв'язувати різні справи, сполучені з торгівлею. Так, р. 1756 найбільші січові купці — запорозці Бобир, Крамар, Васюринський, Лата й ин. розглядали претенсію купця Тарана до Руденка й Кованька (Таран торгував сіллю й продав її 1200 пуд.) й чинили „справедливий суд“⁹⁾. Великі купці торгували, очевидно, на власну руч і тим одрізнялися від т. зв. односумів,

¹⁾ Запор. Арх. № 46—71, арх. 45.

²⁾ Ibid. № 26, арх. 100. ³⁾ Ibid. № 83, арх. 20—21.

⁴⁾ Ibid. № 80—2, арх. 77.

⁵⁾ Куляшъ. Ист. возвод., I 138.

⁶⁾ Эваричукій, Запорозько, I, 44, 45.

⁷⁾ А. А., Истор. матер., VI, 177.

⁸⁾ Киев. Стар., X, 163.

⁹⁾ Зап. Арх. № 20—6, арх. 5.

тоб-то січових купців, що складали спілку з стороннім Січі купцем, наражаючись разом з ним на риск і ділячись прибутками¹⁾.

Січ як могла снакувалася підтримати своїх купців і полегшити їм діставання торговельних прибутків. Давано їм лодманів, коли вони були потрібні²⁾, дозволювало широко торгувати в Гасан-Ваші³⁾, будовано мости й перевози⁴⁾, переслідувано дорожніх розбійників, що заважали правильним торговельним операціям⁵⁾, давано варту⁶⁾ й, найголовніше, визнавано право безмитно торгувати не тільки в Січі, але й на всенській простороні Вольностей. Що правда, різні агенти царського уряду й торговельного капіталу намагалися по змозі обмежити різні привілеї запорозьких купців, вимагаючи від них якихось незазначених у законі паспортів і виплат⁷⁾, скеровуючи торговців на нові шляхи⁸⁾, завертаючи вози з чужоземними товарами та трусичи їх⁹⁾; щоб коли не припинити, то змалити довіз з Криму, Гетьманщини, то-що¹⁰⁾. Січ доводилася, щоб усякі видатки десь у Гетьманщині приваймі не зменшували оборотового капіталу січових купців. Тому Кіш без кінця й краю випрохує в царського уряду всякі полегкості. Російський уряд неохоче робив поступки. Будь-що-будь, грамотою 1742 р. запорозьким купцям дозволено в Гетьманщині не платити мостового й погребельного зборів¹¹⁾. Р. 1753 вишла нова грамота, що звільняла січових купців від портових і внутрішніх мит на продукти, які йшли на вжиток самої Січі¹²⁾, хоч число довезених до Січі і вивезених звідти суто-запорозьких продуктів пильно обчисляли російські митниці¹³⁾; це, правда, не визначало, що російські урядовці чинили купцям усякі прикрості¹⁴⁾. Щоб підтримати своїх купців,

¹⁾ Ibid., № 169, арк. 54. Відомі січові односуми запорозці Кунпан і Шамрай проти полтавського Котлярівського й польського Зджарського, або запорозець Ує проти мигородського купця Пирейніоса, то-що. Див. Ibid., № 3, арк. 34 й 36; № 33—7, арк. 16—17.

²⁾ Акт. Екстер., уч. арх. ком., V, 62, 84.

³⁾ Поддєржнє-Географ. лексиконъ, 578.

⁴⁾ Зап. Арх., № 22, арк. 125; № 75, арк. 4.

⁵⁾ Зварницькій, Источник, I, 897, 12; Судієнко Матер., II, 77; Щербина, Оч. кожно-рус. артелей, 139 й ин.

⁶⁾ Зварницькій, Источ., II, 1074; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 410; Арх. Госуд. Совету, I, к. 1, 41.

⁷⁾ Андриєвскій, Мат. по ист. Запорожья, 128, 138, 146; Зап. Архив № 8, арк. 221; № 59, арк. 20.

⁸⁾ Зап. Арх., № 18—36, арк. 119; № 22, арк. 103 й 119.

⁹⁾ Ibid., № 8, арк. 199, 298—299, 226, 203 й т. д.

¹⁰⁾ Ibid., № 23, арк. 55—56; № 20—32, арк. 5, 69; № 4, арк. 25.

¹¹⁾ Сидальковскій, Ист. Нов. Свѣт., II, 123.

¹²⁾ П. С. З., XIV, № 10400.

¹³⁾ Зап. Арх., № 46—71, арк. 300.

¹⁴⁾ Ibid., № 81—3, арк. 56—57; № 52, арк. 69—71; № 58, арк. 1—3, 10. Подробці про торговельну російську що-до Січової торгової політики-див.: П. С. З., XV, № 11024, 11025, 11388; Андриєвскій, Мат. по ист. Зап., 142; Зварницькій, Сбор. мат., 163; Севаст. Архивъ, XIII, 8, 9, 399. Пор. також Зварницькій, Ист. зап. кон., II, 452; Зап. О. О. И. и Др., XIV, 305; Флоровскій, Дев. Войска Зап., 33—34; Сбор. Рус. Ист. О-ва, VIII, 208.

Січ не відмовлялася позичати їм гроші, коли січові Меркурії того потрібували. З Запорозького Архіву довідуємося, що р. 1770 Кіш позичив „із войскової сумми“ одному купцеві 600 крб., другому 400 крб., в 1771 р. третьому 140 крб.¹⁾ В торгівлі щоб забезпечити її, Січ суворо доглядала за тим, щоб дебітори точно дотримували зобов'язання²⁾ і щоб точно брали відсотки на позичений капітал, причім, як видно з однієї справи 1759 р., за нормальне визнавали 12 $\frac{1}{2}$ %³⁾. Здебільшого вимагали брати „на всякий тиждень по рублю без всяких отговорок“⁴⁾. Дача грошей в оборот не тільки в Січі, але й у Вольностях була досить розвинена. Козак Дядьківського куреня А. Великий, ідучи в похід, лишив Новокодацькій попаді 500 крб. „чтоб людям в займи давать“⁵⁾. Військовий старшина Лук'янович позичив для торговельних операцій козакові Шерстюкові 1300 крб.⁶⁾. Каалішевський позичив В. Перехрестові 1765 р. якусь суму грошей, в р. 1768 він-же козакові Карапанцеві на три роки по облігу дав 2400 крб., невідомому козакові 188 крб., купцеві Кнескову 900 крб. й т. и.⁷⁾ Наскільки-ж гроші ці мали значіння, видно з того, що навіть у заможних людей їх було обмалює один з запорозьких попів з околиць Бахмута за закуплені товари міг грошинами заплатити тільки частину боргу, а на иншу суму запропонував 40 чт. хліба⁸⁾, а людиність за браком грошових знаків частенько попросту міняла продукт на продукт⁹⁾. Участь старшини в прямих чи в посередній підтримці січових купців призводила до того, що покупця з головою видавано крамареві. Збереглися записи, буцім ціни на спродований товар залежали від примхи січових споживачів. Вино, напр., шили козаки, не торгуючись про ціну, випивши-ж, сами щедро платили¹⁰⁾. Така ідилічна картина не відповідає дійсності, на багато суворішій, але нескромній що-до продажних цін. Ціни, що правда, збереглися уривчасті й випадкові, але їх досить для того, щоб робити висновки про можливий заробіток січових купців. Р. 1764 в Січі продавалося око мигдалю за 60 коп., рижу за 35 коп., маслин — 25 коп., цитринного соку — 25 коп.¹¹⁾, сіна 4 коп. за пуд¹²⁾, вола 10 крб., коня 20 крб.¹³⁾, тимчасом як хліб коштував 30 коп. за чт. Ціни, отож, були лихварські: купцям треба було покрити свої видатки й ще щось заробити. Звичайний споживач, природня річ, не міг доступитися до предметів продажу. Отож проти високих цін боролися

¹⁾ Зап. Арх. № 26—17, арк. 222; № 171, арк. 130; № 79, арк. 209; № 31, арк. 88.

²⁾ Ibid., № 169, арк. 31, 88; № 131, арк. 19 й 28.

³⁾ Ibid., № 20, арк. 111. ⁴⁾ Киев. Стар., 1896, III, 610.

⁵⁾ Зап. Арх. № 22, арк. 95.

⁶⁾ Ibid., арк. 82; № 26—17, арк. 248; № 75—15, арк. 27.

⁷⁾ Сенат. Арх. X, 499. ⁸⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 571.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Юж. Руен., I, 156.

¹⁰⁾ Чт. въ Оубъ Нестора Лвт., XVIII, в. 3, 33.

¹¹⁾ Зап. Арх., № 115, арк. 101.

¹²⁾ Терновскій, 61.

споживачі за допомогою... погромів¹⁾. Старшина теж не регулювала ціни. Насамперед вона брала певний ралець з торговців — на новий рік і від кожного каравана²⁾. З другого боку сами старшини (напр. Калнишевський) торгували³⁾. Нарешті, від торговлі старшина мала великі прибутки: один Переводчанський перевіз давав на рік 12000 крб.⁴⁾, дарма що в XVIII в. прибутки з нього впали до 1670 крб., з Самарського до 250 крб., прибутки з Кодацького, Микитинського, Каменського, Кизи-керменського, Мертвоводського невідомі⁵⁾. Коли р. 1716 в Запоріжжі зроблено було спробу націоналізувати торговаку, то „отъ віку небувалою“ операції Січа заробила 9130 тал.⁶⁾ Загалом беручи, прибутки Коша з усіх зборів дорівнювали принаймні 10 тис. крб. Коли взяти, напр., а) шинковий збір (його ділили на старшину, включаючи й куріну), то в 1770 р. пай від нього дорівнював 4 крб., 1771 р. — 14 крб., 1774 р. — 15 крб. 65 коп.⁷⁾; б) від двох тільки перевізів по 42 крб. 60 коп.⁸⁾. Узявши-ж усю кількість прибутків і поділивши її свідомо неправильно (з розрахунку на 45 паїв, з яких 38 припадало на курені й тільки 7 на військову старшину, що її пайка фактично була незрівнянно вища), матимемо для кошового, судді, писаря й осавула по 222 крб. пересічно, а для довбиша й пушкаря по 111 крб. Виходячи-ж з поправнішого обчислення, а саме, що прибутки ділено на чотири частини, з яких одна йшла на старшину⁹⁾, знайдемо, що загальна сума кожного з військових старшин дорівнювала 500 крб. чистого заробітку. Сюди не входила ні підвищена платня старшині, ні судові мита, ні ралець, ні законні чи незаконні датки.

Отож у міру того, як зовнішня торгова почала скорочуватися, отаманії, що була за гнета на гроші, лишалося кинути їх у Вольності й у землю. Полк. Потапенко почав набувати землі, й завів зимовник, Полк. Гук, ставши за володільця землі, коли зруйновано Січ, втратив майна у своїй зимовникові на 1632 крб. 66 коп.¹⁰⁾. С. Білий, як видно з його тестаменту, лишив у своїй земельній маєтності-зимовникові на 15 тис. крб. готівки та 10432 крб. борговими розписками¹¹⁾. Полк. Велегура, як об'їздив свою діляницю, то продав місцевій людині горілку власного виробу¹²⁾. До маєтностей на зимов-

¹⁾ Мисецький, *Ист. о запор. коз.*, 58—59.

²⁾ Ригельманн, ч. III, 79. ³⁾ Запор. Архів, № 24, арк. 122.

⁴⁾ Зварницький, *Зап.*, I, 18; він же: *Ист. зап. коз.*, III, 124, 131; Маркевич, *Ист. Малорос.*, II, 324.

⁵⁾ Щекатов, II, 538; Зварницький, *Источники*, II, 1506, 1361, 1406.

⁶⁾ Зварницький, *Источники*, II, 1090.

⁷⁾ Зап. Арх. № 83, арк. 9, 17—18, 46. Скальковський прибуток дорівнював 24 крб. 51 коп.

⁸⁾ Пор. Зап. Арх., № 57, арк. 7.

⁹⁾ Зварницький, *Источники*, II, 2090—2091.

¹⁰⁾ Зап. О. О. И. и Др. X, 487. Пор. Терновський, *Къ ист. зап. края*, 60, 87.

¹¹⁾ Зап. Арх. № 106, арк. 60.

ники приїздили ті, кому треба було закупити багато продуктів сільського господарства¹⁾. Стало очевидним, що збережені від торгівлі прибутки старшина може з великим успіхом вкладати в сільське господарство; витрати оплачувалися з лихвою і новий зиск був цілком забезпечений.

§ 5-а.

Перехід на землю на зимовники відомий був Січі віддавна. Костомаров відносить початки їх до часів перед Хмельниччиною²⁾, ки. Голішин до Сигізмунда³⁾, Каманін на кінець XVI—початок XVII в.⁴⁾. Але то були виняткові випадки, в XVIII-ж в. вони стали масовим явищем. Виходила, на землю осідаючи, найзаможніша частина, що, маючи гроші, могла відразу господарювати. Довга козацька практика підказала одному з найбільших російських істориків думку визнати запорозців за природних озброєних колоністів⁵⁾, що, до певної міри, таки справедливо⁶⁾. Але виразно старшинського вигляду набрали приватні зимовники тільки від часів кошових: Гусака, Гордієвця й Сорочинського. Ось р. 1704 абштитовий запорозький старшина Губа чи Губин закладає зимовник Губаниху⁷⁾, що з нього згодом виростає ціла слобода тієї-ж назви. Р. 1734 Неплюй засновує Алферівку, р. 1737 Карнаух — Карнаухівку, р. 1749 Лещина — Анніяку, Тарас — Тарасівку, Тритуз — Тритузине, р. 1770 Сохач — Сохачівку й т. д.⁸⁾. Те, що говорено про Чаплинку 1680 р.: «и ѣкоторые изъ войсковыхъ старшинъ имѣли наилучшія свои маестности»⁹⁾, для XVIII в. було вже загальне правило. Гаврило Блякитний, старшина Бородай, П. Колпак, Лях, Дій, Гараджа, Камішевський й ин. січові багатії одночасно були фундатори великих маєтків¹⁰⁾. За великими грошовими людьми тяглася й дрібнота. Вони, виходячи з Січі, тільки й мала, що частку, яка припадала з куріної карнавки, і гадала на гріш покупити п'ятаків. Коли в XVII в. вони тільки номінально зараховували себе до шляхти¹¹⁾,

¹⁾ Зап. Арх. № 7, арк. 28; № 26, арк. 29 і 36.

²⁾ Богданъ Хмельницькій, I, 78.

³⁾ Рус. воен. історія, II, 401.

⁴⁾ Чт. въ О-въ Нест. Лѣтоп., VIII, 87.

⁵⁾ Соловьевъ, Історія Россіи, III, 1684.

⁶⁾ Пор., напр., саме заселення Січі за Самовидцем. — Лѣтоп., 330, 331.

⁷⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. епарх., I, 397.

⁸⁾ Ibid., I, 221—222, 82, 229—230, 100, 154, 139 й инш. Для XVII в. див. ibid., I, 411, 427; Эварницкій, Вольности, 194; Новицкій, Народн. память, 6, 11, 20; Сб. стат. свѣд. по Екат. губ., III, 4; Сб. статей Екат. научн. О-ва, 218; Киев. Стар., 1886, III, 605, 607 й ин.

⁹⁾ Мат. для ист.-стат. опже. Екатерин. еп., I, 418—419.

¹⁰⁾ Пор. Эварницкій, Запорожье, I, 23, 27; він же: Источники, II, 1709; Ист. обзоръ правосл. христ. церкви въ Екатер. губ., 68 й ин.

¹¹⁾ Malinowski, Żródła do dziejów Polaki, II, 166—167; Величко, I, 35 й ин.

то тепер ставали вже справжнім шляхетством, таким, що могло вже й не вважати на якість там просте козацтво. Виходячи з Січи до Вольностей, старшина відривавсь від свого куреня, ба й самого Війська. Їхні інтереси вже не ставлено на чільне місце. Тепер відмовалися від військового майна в інтересах отих, що повиходили до Вольностей, абшитових вояків. Курінна карнавка перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок учасників. До якого ступеня дійшов відрив від колишніх понять, видно з того, що, як свідчать сучасники: „въ зимовникахъ живутъ по нѣскольку лѣтъ и только тогда, когда захочется, приходятъ въ Сѣчу“¹⁾. О. Єфимєнкова тожко постерегла новий стан речей, підкреслюючи, що „положительная часть запорожского общества, образовавшись зимовниками и разными сельско-хозяйственными приспособлениями, предпочитала спокойно и безъ риска пользоваться милостями русскаго правительства и увеличивать свое состояніе“²⁾. Колишня військова рівність обернулася в порожню декламацію. Безособове вояцьке право Січи в зимовниках перетворилося в привилей, з публічного стало індивідуально-приватним, бо з давніх-давен власне приватне право було привилеем. Так зовсім справедливо висловивсь проф. Покровський на адресу нових дідичів, назвавши їх „запорожской аристократіей“³⁾. Влада куреня стала фікцією. За законом куріян отамани мали, між иншим, стежити за козаками, „состоящими въ куреняхъ, такожъ... и по зимовникамъ“⁴⁾. Дужки над таким правилом розкрив Корж, оповівши, що „козаки, що сиділи зимовниками... одбували повинності“ разом із своїми малюками та джурами⁵⁾. Отож, влада куреня означала насправжки владу господаря зимовника. Товариство, як говорено, так і писано⁶⁾, виродилося в залежність багатьох від небагатьох. Тепер це звучало вже по іншому: „як вірний товариш — борщику, каші зварисъ“⁷⁾. Мити десь у запорозців стали висловлювати формулою: „служити в двайках“⁸⁾.

Але щоб так відірватись і перевернути уклад, що утворювався віками, треба було мати таке чи инше право на землю, належну цілій вояцькій державі. Коли придивитися до земельних справ у Вольностях, то можна додати, що гніздюки мали землю за умовою відбувати військову службу. Землю давано воякам, отже чоловікам, що зараз-же мусли служити. Недолітків, отож, або жінок виклю-

¹⁾ Соч. и переводы за 1760 г., V, 432.

²⁾ Єфимєнко, Юан. Русь, II, 43.

³⁾ Покровский, Рус. ист., II, 160.

⁴⁾ Сказ. Архань, VI, 129.

⁵⁾ Стороженко, Україн. оповід., II, 191.

⁶⁾ Пор., впр., Зваричукій, Источники, I, 1006.

⁷⁾ Новакцій, Малорус. півни, 79.

⁸⁾ Ibid., 81.

чали з числа осіб, що могли володіти землею на своєму праві. Але розміри ділянок, даваних за службу, не фіксовано. В даному разі все залежало від конкретних умов. Та й вимога що-до розмірів ділянки, тимчасом як земля було сила-силенна, не мала серйозного, ділового значіння. Разом з наданням землі за відбування військової служби відомо користання землею за вже відбуту службу. Так, у половині XVIII в. колишній старшина Гарб дістав землю за свою минулу службу. Надаву землю вже не відбирала. Принаймні дотепер відомий матеріал не підпірає думки про можливість відбирання раз наданої земельної частки. Коли запорожець хтів дістати в Вольностях землю, він про це прохав Січ. Прохали усно, згоду Кіш давав у писаній формі, надання виходило від ім'я юридичної особи — Січі. Діставши землю, певен старшина міг одступати частину її в користання иншим, кому тоді доводилося прохати фізичного володільця (Корж). За користування землею здебільшого треба було виконати різні умови, що ставила Січ, напр., обробити сад на здобутій землі, то-що. Цікаво, що для того, хто діставав як ласку або поступку землю, військова служба не була обов'язкова. Очевидчки її або вже відбували (й за неї на иншому титулі діставалась земля), або не мала справжньої цінності. Писаний акт з боку Косва потрібний був на те, щоб відступлене від Січі право не заперечували инші особи чи й сама Січ. Брак писаних актів у випадкові, коли землю відступав фізичний володільць, треба пояснювати тим, що тоді легше наставала залежність од відступника, у кожному разі володіння чи користування землею в Вольностях на зимовниках неодмінно звязувало, тим чи иншим способом, з військовим званням володільців. Володільці зимовників були обов'язково військовики, як не тепер, то в недавньому минулому. Зимовники не козацько-старшинські в принципі були неможливі. Підпірають такі думки згадки та ономастика місцевості¹⁾. У даному разі перед нами тип мусульманського феодалізму, що так докладно описав західний дослідник²⁾ і de facto перевели виходні з отаманів³⁾. Справді. Знаємо, що володільцям зимовників давала Січ наряди, напр., що-до косовиці сіна на потреби Війська⁴⁾, що-до відбування військових обов'язків у палаці, від чого могла звільнити та-ж сама Січ⁵⁾, судова залежність володільців — була від Січі, як видно з справи 1771 р. старшини Білого, де говорено, що в усяких справах що-до зимовницьких господарів, на них чи від них, належало вдаватися „по команді в здішний Кош, гдѣ-б по справедливости без учинення належного не оставлено“ всяку

¹⁾ Новицький, Малорус. и запорож. старина—10, 21.

²⁾ Hammet, Histoire des Musulmans, VI, 268.

³⁾ Киев. Старина, 1882, XII, 530.

⁴⁾ Запор. Архів, № 25, арк. 74, 122.

⁵⁾ Ibid., арк. 35; № 48, арк. 142.

справу¹⁾, відбували й бекетну повинність²⁾, відбувалися й боротьба з великими та малими татарськими загонами³⁾.

Можливість дістати землю означала право використовувати її за допомогою якихось робочих рук, отже право заселяти кадані землі. За перших поселенців отаманських маєтків був ясир. Почавшись у XVI в., ясир аберігсь, аж поки існувало Запоріжжя. Правдоподібно, що попервах ясир зберегали, щоб продавати полонених або щоб виміняти їх. Згодом же, в міру того, як розвивалися сільські промисли в Вольностях, ясир почали використовувати на иншу мету, полоненими стали замощувати степи. Ганчарова Баалка чи Могила, Миколаївка чи Волоські хутори виникли по тому, як осаджено там ясир⁴⁾. Ясир, набраний з представників ісламу, звиклий десь від часів Сулеймана II залежати від своїх дідичів, природньо заніс з собою до Вольностей практику внесків на користь нових своїх володільців від вропаду отар, бджіл, манва на маннах, виводу, то-що. До практики обов'язкових відносин на мусульманському праві схилансь, мусіли перейти й виходні з сусідніх з Запорозькою державою краї. „Распространившееся вкругу Запорожья крѣпостное право, — каже один з описувачів Запоріжжя (Твердохлебов), — гнало кь нему со всѣхъ сторонъ поселенцевъ на его обширныя пустыя землі и давало толчокъ и готовый матеріалъ для такой (?) жизни“. Це життя автор звав „новим“, що йому Запоріжжя „инстинктивно шло навстрѣчу“⁵⁾. Такі втікачі не випадком кидалися в запорозькі степи. Вони зовсім не належали до очайдушних, що махали рукою на все й наосліп ішли, аби-б тільки йти. Ні, в степи рушали здебільшого ті люди, що мали на оці „зачеїтись“ біля якогось земляка або родича. Проф. Буциньський казав те саме, здогадуючись, що „первыми поселенцами (Вольностей) были семьи запорожскихъ козаковъ и ихъ родственниковъ, а потомъ кь нимъ присоединялись и другіе обитатели Украины“⁶⁾. Подібну ж думку ще задовго перед ним висловив єпископ-Теодосій. До виходівъ приєднувалася група так зв. молодиків або малюків, молодих козаків, що їм давали старшинам у науку й що мусіли дурно на тих старшини працювати. За допомогою малюків старшина міг робити наскоки на татар, брати в них ясир і заселявати ним землі. Так робив нащ. володільець зимовника Рудь, що від Коша здобув у нагороду

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 139, арк. 3 й 23.

²⁾ Зав. О. О. И. и Др., VII, 260.

³⁾ Байтышъ-Камежскій, Ист. Малор., 245; Beschreib.-aller Nat., 529, 527; Соч. и пер. аз 1760 г., V, 432; Эварницкій, Ист. зап. козаковъ, II, 476.

⁴⁾ Мет. для ист.-стат. оп. Екатери. еп., I, 526, 527, 522—524, 86—87; Истоп. обзоръ правосла. христ. церкви въ Екатер. губ., 51, 58; Скальковскій, оп. с., III, 61; Киев. Стар., 1884, I, 160; Новикій, Матеріалы, 46; Fletcher, Hist. de Pologne, I, 90; Нурел, Von den Kosaken, 222.

⁵⁾ Киевская Старина, 1886, XII, 749—750.

⁶⁾ Сборн. статей Екатер. научн. О-ва, 240.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., I, 299.

землі на власність¹⁾. Старовинна практика, про яку згадував Боплан, а саме, що полонені лишалися „въ услуженіи“ у переможців²⁾, знаходила собі повне визнання і в умовах XVIII в., хоч служила іншим завданням. Кіш дозволяв її, як видно з наказів Січі 1755 й 1770 рр., коли січове начальство прямо показало на службу в старшинських зимовниках³⁾.

Попервах перерахованих груп людности для колонізаційно-господарчих потреб було досить. Адже-ж зимовники, навіть тоді, коли вже склалися досить широко, переважно скотарювали, та були не від того, щоб і пограбувати татарську худобу; протягом 1758 р. від татар було відігнано 1774 коня, з них після довгих прикрих пересправ, повернуто було тільки 645 штук⁴⁾. Протягом 1743—1748 рр. так само здобуто 1175 коней, 250 голів рогатої худоби, 903 вівці⁵⁾. Розміри власного скотарства не можна обчислити. Що-до цього маємо випадкові цифрові дані. Так, за р. 1765 знаходимо, що було:

ПАЛАНКИ	Вівці	Рогата худоба	Кони
Проточанська	6499	333	100
Бугордова	75	92	152
Самарська	3195	3517	1878
Кодацька	13365	1404	1129
Ігузьвська	—	4761	— ⁶⁾

Це все дуже зменшені цифри, що впадає в вічі, коли порівняємо їх з кількістю утрат підчас татарських наскоків. Р. 1769 татари в Самарській паланці захопили 6266 овець, 1680 коней и 2605 голів рогатої худоби⁷⁾. Скотарство в зимовниках було розвинено так, що дехто з сучасників називав запорозців „скотопасами“⁸⁾. Худобу тут дуже цінували. На неї старшина позірала ласим оком. Тому, напр., прилюдна худобина за три дні після того, як її затримано, переходила в розпорядження старшини⁹⁾. Коли скотарському господарству хтось чимось шкодив, то з цього приводу порушували голосну справу. Р. 1741—1742

¹⁾ Бугай, Заселення південної України, 42.

²⁾ Мемуари, II, 301.

³⁾ Скальковскій, Секрет. переписка Коша Зап., 12; Новийскій, Матеріали, 64.

⁴⁾ Сенат. Архів, XI, 54, 347.

⁵⁾ Зварницькій, Сборн. мат., 44.

⁶⁾ Запор. Архів, № 74, 4, арк. 18, 27, 67, 101.

⁷⁾ Ibid., № 40, арк. 23.

⁸⁾ Зуевъ, Путешеств. записки, 236.

⁹⁾ Соч. и перев. за 1760 р., V, 451.

в Заваля, Бобола, Чуба, Горба, Павла, Олексі, Шалимовця татари побрали коней і Кіш на це як-найенергічніше протестував¹⁾. Запорозці завжди намагалися здобути широку можливість продавати з своїх зимовників коні²⁾. Мінімум для експорту, що його вимагали володільці зимовників в р. 1757, виражався у цифрах: 1000 коней, стільки-ж рогатої худоби й 4000 шт. шкур³⁾. Зацікавлені в збуті своєї худоби, володільці зимовників ладні були виплачувати за них чималі мита; коли продаж ішов до Криму, мита дорівнювали для коня 30 тал. і для рогатої худоби 10 тал.⁴⁾

За такої системи скотарювання, коли більшість земель забирали під анпас, січове начальство не дуже потребувало людности. Володільці зимовника міг зовсім перебути своїми малюками та ясирем. Нарешті, до його послуг були т. зв. аргати. Аргат — найменший робітник з січових козаків. Їх бачимо вже наприкінці XVIII стол.⁵⁾. Січовик, не знаходячи собі місця через абсолютне перелядження в Січі й не маючи спромоги за браком грошей сісти власним зимовником, шукав собі засобів до життя в Вольностях або по-за їх межами. Здебільшого січовий аргат вирушав на Дін чи до Криму та турецьких міст, і тут ставав до кого-небудь на роботу⁶⁾. Де їм він не міг стати до праці в свого-ж брата січовика: один одному вони були рівні, а не підлеглі на основі приватної умови. Рівний становищем січовик не міг бути за надто бажаного робітника. Володільці зимовників теж не пропонували аргатам роботи, а брали їх маром у своїх зимовниках, де за козацькою регулою, не могли не дати притулку. У записах Новицького сказано, що, прибувши до котрогось зимовника, січові аргати на початку тільки вилежувалися та прудили воші. Знищивши „внутрішнього ворога“, аргат починав міркувати над дальшим своїм перебуванням у зимовнику й просився на роботу. Маючи себе за вільного, аргат не зобов'язувався службою на певний строк й не оформлював свого становища. Він удовольнявся і користався малим. На Мігії, прим., у 60 роках XVIII стол. аргати жили в брудних і аби-як поставлених халупах. Аргатово-становище утруднювалося ще й тому й тоді, коли зимовник належав якомусь начальникові. Тоді аргат опинявся в умовах військової дисципліни⁷⁾. За аргатом пильно наглядало військовоє право, що по зимовниках у Вольностях зосереджувалося в руках того, хто володів зимовником. Отож, належачи до зимовника, аргат-січовик підлягав нормам воєнського права. Володільці зимовника „щитив“ аргата так само, як

¹⁾ Зварницький, Источн., II, 1324—1325.

²⁾ Пор. Сб. Рус. Ист. О-ва, CIV, 353.

³⁾ Скальковський, II, 157.

⁴⁾ Зварницький, Ист., 1114.

⁵⁾ Сб. статей Екатерины. Научн. о-ва, 225.

⁶⁾ Зварницький, Источн., I, 876; Брунз, Крымъ въ половинѣ XVIII в., 3.

⁷⁾ Сб. статист. свѣд. по Екатер. губ.-л. 5; Андришевскій, Мат. по ист. Зап.

„щитив“ своїх малюків та джур. За приклад може бути Марченкова справа в 1747 р., коли татари полонили Марченкового сина й службу; на захист покривдженого стала вся Січ. В умовах небезпеки це не аби-що важило. По зимовниках, що скотарювали, січовик-аргат ще міг щось робити. Що-ж до гречкосіїв, то він ставлявся до них з презирством і вигукував на їхню адресу: „ей, мужик-ворона, чи є в тебе обора?“, не вагаючись при нагоді і побити бідолошного хлібороба¹⁾.

Але господарство зимовників почало мужичіти. Зимовник почав переходити на хліборобство, дарма що й не міг розлучитися з колишніми промислами²⁾. Акад. Багадій постеріг, що „запорожці, як виходці з хліборобів, не кидали зайняття своїх батьків“³⁾. Корж свідчить, що всі асценди його хліборобили та й іншими промислами промивали⁴⁾. Круг зимовника Коржів „був посіяний ячмінь“⁵⁾. Запорожець Сагайдак в 69-х рр. мав „за земляною стожок гречаної соломи“⁶⁾. Запорожець Трута дійшов до того, що „въ запорожскія дѣла не вкидался, а вель хлібопашество, работая на Войско“⁷⁾, як і запорозці Половиці й т. д.⁸⁾. У казці Сайка переказується, що зможний запорожець добре господарює, землю оре плугом, впрягаючи до нього 6 волів, хліб жне серпом⁹⁾, є вказівки на те, що незадовго перед тим, як скасовано Січ, запорозці знали залізний плуг¹⁰⁾ й т. д.

Зимовницьке хліборобство проти слов'янського стояло вище. По зимовниках хліборобство провадили на три поля: найдавший клопоть землі лежав уперек дачі й призначали його на постійний сінокіс, двоє інших по черезно засівали хлібними рослинами¹¹⁾. Панувала система перелогу, така раціональна в умовах негустої людності. На ній знаходимо вказівки і в разураних згадках у піснях про тирсу, що росте саме по старих перелогах. Межа сільського господарства в зимовнику, як і взагалі в Вольностях була недовга, а тому й сільсько-господарча техніка тут стояла невисоко. Механічні процеси були прості: з переробок продуктів бачимо хіба борошнину й горілчану. У кожному разі тільки одного промисла без домішки інших зимовники не знали. В господарстві зимовника підразу маємо всі види господарства. Тут стояла ясла хата, коло неї була стайня на худобу, город, що давав щоденну зарч мешкальцям, левада, ліс і поле. Все збивалося в кулак. Речі найпершої потреби завжди були під рукою. Невеличке, на татарський кшталт, місто було, природня річ, за найближчу властивість зимовниць-

¹⁾ Мартинович, Українські записи, 229.

²⁾ Шмидт, Мат. для географ. и стат. Рос., I, 25.

³⁾ Багадій, Засел. півден. Укр., 89.

⁴⁾ Устное повѣсть, 2.

⁵⁾ Староженко, Украин. описид., II, 119.

⁶⁾ Сбор. стат. Екат. науч. о-ва, 177. (7) Ibid., 65.

⁸⁾ Зварницький, Запорожье, I, 54.

⁹⁾ Мартинович, Укр. записи, 79.

¹⁰⁾ Атл. Екат. уч. архив. ком., II, 78.

¹¹⁾ Шмидт, Мат., II, 17.

кого господарства: продукти городництва швидко псуються, отож далеко від обійстя тримати їх не можна. Потрібуючи дров на опал, зимовчакі мусіли оселятися біля гаїв. Але що дерево псується не швидко і потрібне тільки в певний сезон, то гаї стояв від зимовника оддалеки. По другий бік — лан, де господар працює, а за смугою ланів — пасовисько.

Коли в скотарському зимовнику господарство будується за лінійю кіл, то в хліборобському бачимо площинні відношення, обчислені на руки. За типовий цією стороною можна вважати зимовник Колпака на річці Багатій. В ньому було 3 хати, 2 комори, льох, стайні, 4 під барканом двори, млини на 2 кола. Переховувалося в Колпака 13 бочок борошна, 4 — пшона, 2 засіки жита; було 1299 овець, 127 коней, 85 кобил, 129 волів, 129 биків, 54 корови¹⁾. На другому зимовникові того-таки Колпака по р. Кам'яній р. 1747 татари наскокиці захопили: 12 чт. борошна, 19 неводів, 7 човнів, 59 пуд. соли, 9 коней і 2 воли²⁾. Отже в зимовниках полк. Колпака бачимо: хліборобство, скотарство, рибальство, манярство й, можна припустити, торгівлю, до того-ж деякі промисли поставлено було широченько, настільки широко, що самі маюки не спромоглися б із ними впоратися: акад. Багалій уважає, що суто-козацький зимовник складався *minimum* із 19 чоловіка³⁾. За мінімальним-же підрахунком, необхідних людей у Колпаковому зимовнику треба було: від 4 до 8 чол. робітників на польові роботи (з розрахунку 2 плуги); 12 чабанів, 5 неводичих і рибалок, 1 мірошника, 1 возія, 20 для догляду за товаром та рогатою худобою, усього від 43 до 47 чол., не беручи на увагу кухарів і домової служби.

Отож треба було десь дістати решту необхідних людей. Як вже знаємо, частину покривали ясирем. Але робітників цієї категорії не могло бути багато. Доводилося підсилювати їх із сторони. Тут могли стати в пригоді ті особи, що заборгувалися, однаково з якої причини. Січовики, коли їхні торговельні контрагенти банкрутували, описували майно банкрутів і „старших и малих дітей таксовали“. Так було, прим., з збанкрутованим правобережним купцем Новицьким, що дітей його з наказу Калишевського потаксував військовий осавул⁴⁾. Або 1766 р. коли збанкрутував Кравець, запорожець Лебедиський вимагав, щоб передано йому дебітора „з женою и со всею его семьею в службу“⁵⁾. Проф. Флоровський доводить, що взагалі торговельні оборудки для запорозців могли закінчуватися віддачею їх на відслужування за борги⁶⁾. Але не тільки по торговельних операціях траплялося таке. Низка полковників якомсь сповіщали Кіш, що їхні козаки, не дістаючи платні з Січі, „принуждени будут свои лошади

¹⁾ Скальковскій, *op. c.*, I, 199.

²⁾ Андриєвскій, *Мат. по ист. Запор.*, 75.

³⁾ Багалій, *Засел. півден. України*, 25.

⁴⁾ *Зап. Арх.* № 9, арк. 15.

⁵⁾ *Ibid.*, № 169, арк. 35—36.

⁶⁾ Флоровскій, *Деп. Запор. Войска*, 36.

проданати і ховлявам сплачуватися за хліб і сїно, а в кого недостатньо будет денгги, то и самому в службу ховяину оставаться" ¹⁾. Самарський монастир у кримінальних справах виступав у ролі „печальника“ за засуджених — приклад маємо в 1759 р. з конокрадом Шульгою — випрохував їх собі в роботу ²⁾. Очевидна річ, що й таких людей не могло-б бути стільки, щоб вони цілком удовольняли потребу на робітничі руки. Тоді повстала необхідність у вільнонайманих робітниках. Наймитів було чимало. У 12, напр., зимовниках Самарської паланки в 70-х рр. XVIII стол. було:

Козаків . . .	379	88	28	36	54	29	90	84	60	70	80	11
Наймитів . . .	236	63	27	34	37	40	71	67	80	81	70	8

а разом перших 1546 і других 1801 д. У зимовниках Личківської паланки було козаків 41 — 1 — 12 і наймитів 374 — 1 — 37, а в цілому перших 54 і других 412. Господарство в зимовниках Самарської паланки було безперечно трудове (на 1,5 господарів припадало 1,8 наймитів). У Личківській про безпосередню працю самих господарів, пересічно беручи, говорити не доводиться. Цікаво тут ще те, що окрім наймитів по зимовниках бувала домішка постійних хліборобів. Напр., у Протовчанській паланці в трьох зимовниках (з сімох) на 69 козаків і 16 наймитів припадало 92 хлібороби. Те саме було і в негусто заселеній Барвищовостинківській паланці, де на 10 козаків і 13 наймитів припадало 6 селян хліборобів. Наймитів у Вольностях взагалі було чимало. В самій Новоселіці їх рахували на 3447 д., у Богородицькому 99, в Каміанці 58. За дзнями 2-го випуску „Літописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссиі“ можна висувати, що наймитів у Вольностях було понад 5 тис., але насправдкі цю кількість можна приваймні подвоїти. Сюди не ввійшли сезонні робітники, що про них р. 1766 писав Воейков: „весною приходят (до зимовчан) свойственники и знакомые из малой Россіи и польской Украини, которые до зимы у них живут, помогая работою, а на зиму возвращаются въ дома съ работными деньгами или запасомь“.

Скільки-ж здобував отой бурлака — наймит? З однієї справи 1743 р. довідуємося, що в Січі річна заробітна платня дорівнювала 3 крб. 50 коп. на хазяйських харчах ³⁾. І такого заробітку — за це свідчать народні пісні ⁴⁾, було досить, щоб спромогтися навіть на власне господарство. В Вольностях, на зимовниках, суто-грошової заробітної платні, здається, не знали. Мартинювич у своїх записках свідчить, що гроші видавали наймитові тільки тоді, як він відходив. Наймит, відбуваючи вську роботу, діставав за це частину продуктів і приплоду, ще й трохи грошей.

¹⁾ Зап. Арх. № 80, арх. 14 й 22.

²⁾ Скальковскій, оп. с. 1, 165.

³⁾ Эваридскій, Источник, II, 1597.

⁴⁾ Новицкій, Малорус. піснн. 70.

Внутрішній ринок ще не так зріс, щоб, напр., брано на увагу момент віддаленості. На нього в скотарстві по-просту не вважали. Хліборобство, знов, аж надто не скрізь було таке розвинене, щоб „пахатаря“ особливо цінували. Робітниця знайти було не важко, а крім того аргати, хоч-би були з них і аби-які робітники, все-ж мусіли знижувати заробітну платню. Нарешті, не могло навіть повставати серйозного питання про вимоги саме грошового заробітку. З наймита був не робітник, а тільки павпер, що дякував за дану роботу й будь-яку платню. Володільць зимовника давав йому змогу існувати, а тому найми павперів з добродійністю. Це визначало, що наймити-павпери віддавано володільцеві зимовника головою. Оскільки-ж це був акт добродійності, говорити про договір наймів не доводиться. Наймити мали не так за наймиту людину, як за члена зимовника, що господар його давав йому свій „щит“. Та це була лиш порожня фраза. Господар зимовника частенько переховував у себе різних утікачів. У Вольностях не дурно була така приказка: „хочеш бути багатий, не будуй доброї хати — над гряницею живи, передержія держи“. Не дурно-ж і російський уряд р. 1743 наказував, щоб запорозці „б'гльми малоросійських людей отнюдь не пріймали и нашеднихъ отъ пазтежа указанихъ податей не защищали“¹⁾. Передержія в було, очевидно, не так мало, коли звернув на них увагу Сенат. Останньому не раз доводилось обізнаватися з справами про втікачів з Гетьманщини²⁾, з Криму³⁾, то-що. Через те втікачі мусіли сидіти тихо й згодом „мало по малу селиться (в зимовниках) и навсегда“⁴⁾, піддаючи під владу зимовницького володільця.

Влада останнього вилася на тих, хто в даний момент фактично перебував під дахом зимовника, але під нею були всі, хто працював у межах господарства (напр.; чабани) чи й по-за межами зимовника, але відім'я зимовницького володільця (чумаки) і оті хлібороби, що фігурують самостійно в описах різних паланок. Отож, зимовник являв собою своєрідну організацію підвладних стосунків. Січ визнавала таке становище речей, бо воно не ущерблювало її владі й ні трохи не обмежувало її суверенітету. Одне слово, влада володільця зимовника в правному розумінні може бути наближена до влади куреня. Подекуди була більша, бо в зимовниках жили не самі козаки, а й посполиті, не тільки чоловіки, але жінки й діти й т. д.⁵⁾

Зимовчак своїм складом і залежністю від володільця зимовника перебували в фаміліяних стосунках. Фаміліятами новосербські посельці в запорозьких Вольностях звали людей, „кои (за військових і їхніх заступників), есть ли (цим останнім) не достаєть времени, должны

¹⁾ Эварницкій, Сборн. матер., 5, 7.

²⁾ Зап. Арх. № 111, арк. 19 й 29.

³⁾ Ibid., № 31, арк. 54.

⁴⁾ Эварницкій, Запорожье, I, 16.

⁵⁾ Описание всѣхъ обитающихъ въ рос. государствѣ народовъ, IV, 358—359;

Fletcher, Hist. de Pologne, I, 77; Levesque, IV, 189 й д.

оброблять їх землі і исполнять домашні надобности¹⁾ й перебували в особистій залежності від них, сидячи на призначених їм земельних класниках²⁾. Фаміліяльні стосунки впливали з системи домоводства й господарчих послуг³⁾. Фаміліянти комплектувалися з самітних і вбогих, що не мали власного господарства⁴⁾. Тут знаходимо ознаки мусульманського феодалізму, який фаміліяльні стосунки вважав за такі, що випливають з підлеглих військовому домовладдці і доти, аж поки даний вояк носить військове звання. Втративши звання, володілець зимовника мусів вступати з своїми колишніми фаміліянтами в звичайні договірні стосунки. Стосунки фаміліянтного типу повставали ще за однієї умови — коли держава давала воякові землю, свою владу над фаміліянтами зимовницький ділчч міг переводити в життя особисто. Але він міг і не бути на місці. Фаміліянти ж мали неодмінно працювати в його господарстві. Скільки й як працювати, залежало від розмірів і стану господарства та ще від звичаїв даної місцевості. Остання обумовлювала й розмір влади над фаміліянтами. У кожному разі владу над трудящими було зв'язано з вимогами військового характеру і вона мала на собі відзнаки дисциплінарних стосунків. Саме цим треба з'ясувати, чом домовладдця міг передати владу третій особі, яка мала від нього делегацію. Справді, старшинськими зимовниками звичайно керували особливі довірені домовладдці, що звалися господарями і мали як господарчі, так широко адміністраційні функції. „За отсутствием (напр. полк. Колапака в його зимовнику Опанасівці) справами завідуваль хлопець — малець С. Лоть, чоловік грамотний і благонадежный“⁵⁾. Але кари справи не виходили в сферу повноважень як господаря, так і самого зимовникового володільца. Коли козак Платинівського куреня Пастрида р. 1767 побив був зимовницького служника десь з Чорного Ташанка так, що той вмер, то „сходка“ в Січі загадала побити винного „жестокю киями и пустить на покаяние“. Коли наймит козака Кумпана того-ж-таки 1767 р. поранив нжем запорозця, то алочинцеві паланковий суд наказав „уломити ногу“⁶⁾.

Фаміліянти, як і взагалі вся людина зимовників без кінця й краю працювала, мовляв російський історіограф, „единственно к обогащению старшин“⁷⁾. Мужика безсоромно визискували⁸⁾, бо володілці зимовників де-далі, то все більше готували продуктів для продажу як на зовнішній, так і надто на внутрішній ринок⁹⁾. Отже з передержія вимагали все більшої роботи. Вважаючи на негустість людини й мож-

¹⁾ Зябловскій, Землеописание, ч. V, 310.

²⁾ Пор. Писаревскій, Изъ ист. иностр. колониз., 70.

³⁾ Пор. Эваринукій, Источники, II, 1880, 1896, 1918, 2025, 2026, 2067, 2069.

⁴⁾ Терновскій, 45. ⁵⁾ Зап. Од. О-ва Ист. и Др., XII, 463.

⁶⁾ Киевская Старина, 1886, III, 614, 615.

⁷⁾ Мидлеръ, Историч. сочинения, 54.

⁸⁾ Пор. Гильденштейнъ, Путешеств., 21.

⁹⁾ Кулишъ, Зап. о Южн. Руси, I, 92.

ливі втечі, володільці зимовників не спиналися й перед такими заходами, як запровадження в Запорозьких Вольностях кріпацького права. Прямих випадків його маємо два. Один зв'язується з ім'ям кол. запорозця Барана, другий з ім'ям володільця зимовника Сіромахи, що охоче приймав до себе втікачів, але зобов'язував їх працювати на нього „по одному дню на тиждень“¹⁾. Маємо ще свідчення сучасника Запорозької республіки, що писав: „звіроловство и паствушество были нижайшія степени запорожскихъ упражненій, коими занимались токмо бѣдные и изъ конихъ никто не достигалъ до вольной жизни, какъ только по духовной хозяина“²⁾. В XVII в. могли бути знайти притулок у Січі цілком зuboжілі десь на Україні³⁾. Ображене чуття справедливості „беадоимныхъ бродягъ и сиромъ“, як називав втікачів Костомаров, власне в Запоріжжі об'єднувало купи людей, що їх так боялися Виговський і сам Мазепа⁴⁾. Николі і в XVIII в. біднота робила наскоки на татар, як ото було в 1743 р., коли забрала в них якісь 6 казанів, 5 сокир, 4 свердел, 32 одиги, 14 сорочок, 31 пару штанів, 13 кожухів, 16 пар чобіт⁵⁾. Опиняючись у ледачах володільців зимовників, ці бідаки, що не мали „ниже одеждъ для прикрытія тѣла“⁶⁾, не могли миритися з своїм скрутним становищем, зимовникам чинилося „разореніе отъ поддого легкомысленнаго народа“⁷⁾, загрожувано колишнім поборійкам воли⁸⁾. І загрози, що правда, дуже рідко, такі переходили від слова до діла. Так, р. 1773 під Кінбурном мобілізована й виведена на бій проти турків меса заїдарів мало не до смерті була побита великих володільців зимовників полк. Колпака й Дубового⁹⁾.

Коло було замкнене. „Абсолютна воля“ Запоріжжі розвинулася в свою діалектичну протилежність. Разом із цим замкнулося коло й по лінії майна. Державність дібр і собі перейшла в свою протилежність — індивідуальну земельну власність. В Вольностях народилося право власності. Ось кілька доводів. Запорозький полковник Попатенко позичив І. Золотаревському 4700 крб., а щоб забезпечити цю позичку, взяв в нього його маєток-зимовник; цей зимовник за Попатенком і лишився¹⁰⁾. Чернець Івистіон витратив на Г. Ромуса 679 крб. 50 коп. грошей, а за це дістав у власність половину Ромусевого двору¹¹⁾. Калішівський визнавав факт власності на зимовники за „запорозького

¹⁾ Мат. для оцѣнки земель Хереон. губ., VI, 133.

²⁾ Словарь географическій, ч. 2, т. I, 549.

³⁾ Массејовскі, Hist. włościan, 188.

⁴⁾ Зварницькій, Ист. запор. козаковъ, II, 271; він же: Источники, I, 404 й ин.

⁵⁾ Зварницькій, Сбор. матеріаловъ, 45.

⁶⁾ Зварницькій, Источники, II, 1779.

⁷⁾ Сенат. Архивъ, VIII, 104.

⁸⁾ Зварницькій, Источники, I, 973.

⁹⁾ Скальковскій, ор. с., II, 138.

¹⁰⁾ Лвт. Екатер. учен. архив. Козм, II, 53.

¹¹⁾ А. А. Андриѣвскій, Историч. матеріали, IX, 52-53.

войска разними чинами¹⁾). Про це-ж знаходимо вказівки і в справах російського Сенату²⁾. З права-ж власности випливало й право тестаментування. Кол. військовий старшина Качалов відписав у духовниці свій зимовник небожеві. Старшина Литвин те саме зробив із своїм зимовником³⁾.

Зміна зайшла дуже далеко. Тимчасом як десь перед першим зруйнуванням Січи навіть у дрібницях помітна перевага військових начал, після 1709 р. й надто після прийняття російського підданства на перший план висувуються моменти індивідуальної власности. Рубиться хата. На сволюкові її неодмінно вирізьблюють ім'я її власника. Офіруючи до церкви ікону чи якусь там богослужбову книгу, ставлять на ній жертводавцeve ім'я. Така асигнація речей стає законним і широко розвинутим побутовим явищем. Асигнації свідчать про належність речей даній особі, підкреслюють правильність індивідуального володіння, про що оголошується відповідними записами *urbi et orbi*. Контрасигнації з боку Війська не дається місця. Військо не оповіщають навіть у по-важніших випадках і про деякі факти та події дізнається воно десь „кружним шляхом“: оповістив-же кримський хан Січ у 1747 р. про появу зимовників і цілих слобід на Конських Водах⁴⁾.

Підстави життя в Вольностях радикально змінилися. Це не могло не вплинути на переродження організації влади в паланках. Йдучи за старовиною, тут ніби все про людське око лишалося без змін. Та насправки отамани побачили біля себе „стариків“ — заможних хазяїв, що допомагали отаманам правити, виступаючи в ролі дорадчого органа⁵⁾. Проф. Яворницький ладен визнати новий орган за „сходку“, де розглядувано, що правда, „мелкіе вопросы“⁶⁾. Без „стариків“ не перебуваєється паланка. Р. 1747 бугогардовий полковник, у зв'язку з пропозицією Коша, скликає справжню раду з лисичьких отаманів, „базарнихъ и степенныхъ добрыхъ козаковъ“⁷⁾. Вони, „нові козаки“, починають висловлювати свої бажання, підносять перед Січчю голос у справах паланкового управління, доводять до відома Коша про свою довіру чи недовіру паланковій старшині, виступають з системою рекомендації своїх кандидатів на посади, вже не коряться мовчки призначеному од Коша начальству. Перед нами така справа. 1758 р. лисичники й базарники Бугогардової паланки повідомили Січ, що паланковий полковник продав офірвані на гардову церкву перди й уторговані гроші „не знат гдѣ подѣл“, так само, як і срібні келіхи, штофну на ризи тканину й три копи гро-

¹⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., I, 26.

²⁾ Сенат. Арх., VII, 197.

³⁾ Арх. херсон. Духовн. Консисторія за 1792 г.

⁴⁾ Зап. Од. Об-ва Ист. и Др., XIV, 399.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. оп. Екатер. еп., II, 41, 48, 65.

⁶⁾ Ист. запорож. коз., I, 216.

⁷⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, I, 62.

шей. Бугогардові лисичники прохали зняти полковника з посади і на місце його рекомендували „із своєї команди“ Т. Щербинівського¹⁾. „А писар и асаул“, писали вони, „нам угодни“. Разом із тим поставлено було й таку вимогу: „кто станет полковником, то нехай сему полковнику не дасть ничего, пока счету с себе не здасть“²⁾. Так говорити могли ті люди, що почували під собою ґрунт. При чім, мовляв, Військо, коли окружна влада мусить керувати власне в окружних інтересах, інтересах лисичників і „степенних“ козаків-стариків? Паланку й її інтереси рішуче протиставляювано Січі й її інтересам. Але на кого-ж старалися „паланкові старики“? Не на наймитів, натурально, чи аргатів, не на передержів чи зимовецьких селян. Останні чудово знали ціну запорозьким господарям і воліли краще йти під поляка, як те було з Д. Красноперичем, що втік до Кривола з сином і невісткою³⁾.

Мужик і запорожець у Вольностях жили „на ножах“. Обидві сторони ворогували одна з одною. Коли, напр., січовики сиділи в Одешках і частина їх пішла до черкеського походу, то другу вирізали мужики Самарської та Кодацької паланки; повернувшись з походу на черкесів, запорозці й собі вирізали мужиків по р. Самарі й житла їх спалили. Виходить, „старики“ мали підпору в якійсь иншій групі.

За таку групу були володільці дрібних зимовників. Їх було скрізь розкидано чимало — пересічно в кожній паланці було їх сотні⁴⁾. Достатки отаких дрібних зимовницьких володільців більше-менше відомі. Про них можна скласти уявлення на підставі реєстру збитків, що завдав татарський наскок у 1743-р., коли дрібний зимовницький володілець код. Лисий втратив 42 крб. грошей, 100 пуд. солн, невода й завод; козак Бауман, — що в нього татари захопили 50 крб. грошей, човен, бурку, 3 кожухи, бочку жита, 4 бочки солн й ин.; козак Ключенко, — що в нього було взято бочку жита, бочку пшона, 100 пуд. солн, або козак Шульга, що в нього пропала скриня з 137 крб. грошей, 2 мітні казани, 10 чт. житнього борошна, 2 пари чобіт, 2 коси, 3 сверда, то-що⁵⁾.

Проф. Рожков писав: „едвали можно признать верным мнение, что в зимовниках было особое запорожское посольство — такового классового расчленения в Запорожьи не было и не могло быть“⁶⁾. З попереднього видко, що класові начала в Запорозьких Вольностях таки були. Класові відзнаки зблизили нарешті Запоріжжя з Гетьманщиною. Отож доводиться відкинути й думку О. Лазаревського, що гадав, буцім на

¹⁾ Запорозьк. Архів, № 129, арк. 26.

²⁾ Скальковскій, оп. с. 1, 134.

³⁾ Зварницький, Источники, II, 1147.

⁴⁾ Пор. Запорозьк. Архів, № 139, арк. 46—52.

⁵⁾ Зварницький, Источники, II, 1570, 1576.

⁶⁾ Рожков, Рус. истории, VI, 35.

Запоріжжі існували порядки відмінні від порядків Гетьманщини¹⁾. Куди ближче до справжнього становища речей стоїть акад. Грушевський і покійний І. Каманін, що правда тотожність устрою добачали віддавна²⁾. Класовими началами, що утворилися в Вольностях, треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людиність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити. Володільці зимовників від того, що скасовано Січ, нічого не програвали, паланкова людиність нічого не виграла.

Проф. Михайло Слабченко.

¹⁾ Чтения въ О-вѣ Нестора Лѣтоп., X, 21.

²⁾ Грушевський, Оч. ист. украин. нар., 218—219; Чт. в О-вѣ Нест. Лѣт., кн. 9. Погляди Malte Brun'a в Dictionnaire Universelle zu Balbi в Geographie, Лубенського в „Świat we wszystkich swoich częściach" або автора Beschreibung des ganzen Welt Kreises — значіння в піднесеній справі, розуміється, не мають.

№ 1.

Е. И. В. В. З. Н. вельможному и високородному Е. М. г. атаману Кошовому П. И. Калнишевскому з войсковою старшиною

покорнѣйшее доношение.

При ордерѣ войсковому сообщенія переписки с комиссією, находящеюся в Кременчуге, командующим обер-комендантом и бригадиром В. Чертковимъ в 13 день сего генваря нами при постах Тарасовском, Бѣленком и Голой Пристани получено и по разсмотрению, что де оная комиссія отписуется в Кош, что она, не соизволяя вступить через повеление его високографское снительство главнокомандующаго 2 армиию г. генерала-аншефа, сенатора и кавалера, графа П. И. Панина посланнъ к ей ордера с расположением отъ учрежденных по сутяхъ (постахъ ?) для защищенія Російскихъ по Днѣпру и в гору Самари состоящимъ командамъ выдаватъ фуражъ по статской цѣнѣ денежною суммою по 3 коп. на одну лошадь на сутки, а за овесъ 2 четверти на 2 лошади, на мѣсяць 2 руб., муки четверичокъ 25 коп., гарниць крупъ 1 коп. съ полушкою. Но Кошъ, в томъ не соблагоизволяя с оною комиссією, в резиденціи состоитъ, но требуется большою цѣною выдачи за оной фуражъ и где подлежало вишимъ Командамъ о томъ съ прошениемъ внесено и дожидается той резолюціи, а намъ подтверждается на крѣпко в сохраненіи, чтобы содержавали государственнй интересъ и нигде не розездлился и единъ другого вспомошествовали хлѣбомъ и лошадей сѣномъ. Рѣдко жъ находится могущественнѣйшихъ господарствъ на хлѣбъ и на сѣно, нежели немогущественнѣйшихъ козаковъ, что толко имѣютъ себя по паръ лошадей. По нынешнему ж де сейцу время забрата справка съ козаками, что нѣкоторые по немогуществу своему за что купить сѣна на подножномъ кормѣ лошадей держали и такъ безвѣстно пропали, что не могутъ і зискать. І притвержено ж нинѣ общественно, чтобы не пускали лошадей на подножной кормъ, при имущественнѣйшихъ козакахъ находилася и от тѣхъ хозяевъ поставленна цѣна сѣну и хлѣбу, в разсмотрение жъ к войсковимъ дѣламъ пришлется опосля экстракт. Того ради Вашей Вельможности з войсковою старшиною покорнѣйшее донося, просимъ милостивое разсмотрение учинить и опредѣление, буди откудова оная сумма денежная пришлется в Кошъ для роздачи стоящимъ командамъ по постахъ за мѣсяци недоемннй подлежащаго фуражу, муки, крупъ, за сѣно и за овесъ, въ томъ из здешнихъ командъ Тарасовского, Бѣленкого и Голой Пристани не оставте, даби они крайней нужди себя не узнавали въ томъ недоемѣ, как то прошедшую зиму послѣдовало. Буди ж і нинѣ за сѣно деньги не возвратите, въ которихъ они оцѣнкою в боргъ забрали і поставленно, то козаки принужденни будутъ свои

лошади продавать і хозяевамъ сплачиваться за хлѣбъ и за сѣно, а в кого недостаточнo будет денег, то и самому в службу хозяину оставается, а в войско полковое вступит государству ничимъ будетъ служить, но отдасть же (?) Ваша Велиможность по своему великодушiю и милосердствованiю показѣть щедроту с тимъ над онимъ козакамъ и в отмѣну опредѣлять иную резолюцiю, по чему б они могли обрадоватся своєю мужественною храбростiю противъ вѣроломного врага креста господилъ оказатся, за церковь Божию и всероссiйскiй престолъ. Когда жъ они тѣмъ предметомъ являются в ревности непоколебимой подъ Вашимъ предводительствомъ, то і къ вѣчно достойному имени вашего во всей подсолонечной на вѣки прославление Вашей Велиможности прославится.

О семъ донося просимъ

Полковникъ Голой Пристани Я. Артеменко

Полковникъ Бѣленкого поста Г. Глоба

Тарасовского поста полковой Старшина Н. Гавриловъ

1771 г. Генваря 27.

(Зап. Архив № 8) арх. 14—22).

№ 2.

Из Кременчуковской пограничной таможи, в Кошъ В. З. Н.

С о о б щ е н и е.

Прошамхъ 1767 и 1768 г.г. по поданнымъ здешнею кременчуковскую пограничную таможи Войска Запорожского от козаковъ в разныя мѣсяцы и числа объявлениемъ отпущены в Сечь Запорожскую для тамошнего употребленiя, а не для продажи за границу товарамъ, т. е. въ 767 июньскаго съ К. Свистуномъ 200 пуд. табуку, уманского с Ф. Великимъ 1700 п. железа тянутого в прутьяхъ, дячковского с А. Машенскимъ, 768 г. шкуринского куреней съ Н. Апостоловымъ разныя товарамъ безъ взытiя со оныхъ въ казну пошланы, въ чемъ данъ имъ изъ оной таможи ярлыкъ с темъ, чтобы имъ те отпущенныя с ними товары продавать в оной Сечи Запорожской, а не за границу и что они подлинно те товары в Сечи Запорожской проданы будутъ, в томъ привести имъ в здешнюю таможию от тамошнего главнаго Командира именное свидѣтельство на срокъ. Точно оныя козаки о выше предписанныхъ товарехъ, где оныя ими проданы и до Сечи доведены были никакого письменнаго свидѣтельства в здешнюю таможию и по повнiе не представляли. Того ради в Кременчуковской пограничной таможи разсуждено во оной Кошъ В. З. Н. послать сие сообщенiе и требовать: выше помянутые козаки Свистунъ с товарищи отпущенныя с ними по поданнымъ объявленiямъ товарамъ в Сечь Запорожскую были л доведены и в Коше явлены ль, не было ль из оныхъ товаровъ отпуску за границу. Об ономъ ученiи верную справку, в здешнюю таможию благоволитъ сообщить письменно в испро-должителномъ времени.

Цолаер М. Замятин.

Маг 5 дня 1770

(Зап. Архив № 46—71, арх. 300).

№ 3.

Панамъ полковникамъ кодацкому и самарскому з старшиною крѣпкой приказъ.

Нинѣ по учинившомусь в Кошу общему старшинѣ, стариковъ и курѣныхъ отамановъ и всего Войска опредѣленію приговорили: ради послани къ височайшему е. і. в. двору по испрошенію на заворожскихъ земляхъ в вѣчность височайшой милостивой новой опредѣленной грамоти и о пожалованіи разныхъ войсковыхъ нуждъ войсковую сумму усугубить, а вискат оную съ подданства войскового козаковъ, такожъ с посолытыхъ дѣленыхъ и недѣленыхъ всѣхъ тягловъ и пѣшихъ, кои необходимо з давнихъ лѣтъ землями и дѣсами войсковыми безприсяженно владѣють и користуются. Для чего по всеконечно собранію подлежащей суммы приговорили въ 756 и 757 г. дворовому числу учинено на оп... шится козакамъ, посолытымъ, тяглымъ и пѣшымъ раздѣленными и нераздѣленными порознь. Кодаку и всѣмъ принадлежащимъ селамъ росписанно учинено и сумма, подлежащая противъ числа дворового, расположена яко аде в оригиналѣ прилагается. И предлагается вамъ за получениемъ сего, заравъ учиня выпись каждому с приложеннаго расписанія, при своихъ причахъ козацкому и посолытому городовымъ и селскимъ отаманамъ з громадою сами ви з писаремъ, обезахъ, и вчитавъ сей приказъ публично, всѣмъ вручить имѣете и прихердит срого, даби они сами в каждомъ селѣ промежду собою, смотри по имуществамъ, скоту, хуторамъ, мельницамъ, по промыслу и другимъ состояніямъ, кто чего достоинъ, положили реестромъ и собрали такую росписанную сумму, подлежащую за нынѣшній 757 годъ, не отлагая дахъ, какъ в единъ мѣсяць, и по собраніи ту сумму, порознь каждого села собранную, паланскую печатю запечатать и, не отбирая, черезъ тѣхъ же отамановъ при своихъ рапортахъ не иначе, какъ воскресенскими святыми, когда ехать будутъ в Сѣчь, виѣсть прислали. И то число і вамъ самимъ, езда с писаремъ часто по селамъ и в Кодаку, отамановъ и громаду къ скорѣйшему той суммы собранію понуждать и крѣпко приказивать. Ежели ж въ скорости до того сроку собрать не могутъ, то сискать с нихъ 1 или 2, кто б такую сумму зложилъ, а они опосля поволно, промежду собою собравши, отдали с тѣмъ, а даби бедныхъ пѣшихъ, немущественныхъ, к излишней дачи промежду собою не привлекали и лишнего не накладывали, а смотрѣли по состоянію — имущественный хотя и то руб. 5 и болше, до большому имѣнію и промыслу достоенъ положить, с таковыхъ безъ послаби знимали бы. И ви в томъ крѣпко наблюдайте и к обидѣ бедныхъ не имущественныхъ не допускайте. А поступали бы они по самой сущей справедливости, понеже для ихъ ползи на ихъ самихъ преданно, чтобъ они, зная другъ друга состояние и имущество, сложили і правезъ собрали и привезли, не послаая изъ Коша нарочныхъ, даби те нарочные прожитиемъ в харчахъ и напиткахъ народа не отяготили или обидѣ не проводили. А буди тѣ обиватели той суммы сборъ продолжатимуть и не старатимуться, то неотмѣнно нарочно от Коша к нимъ на ихъ же Кошть отправлены быть имезють в болшии убитокъ имъ на несуть. А даби они, не оставая вище писанного повеленного по приложенному росписанію збора в Кошъ для испрошенія милости и помилования отнюдь не ехали, а чинили в самой скорости не отягая и малѣйшого времени неотменное исполненіе, ибо ни на кого уже сему учиненному отміни отнюдь не чинится и не отставится. И уже мало имъ всѣмъ сие обявит, ибо

и вперед з тѣх обивателей по учинившомусь приговору за другіе слѣдующіе года, також окладъ без отмины взыскиванъ будетъ всегда. И что ося самоскорѣйше расположенную сумму всю в селахъ своихъ каждой отаманъ з громадою и в городѣ Кодаку такожъ и кодацкой соберутъ и на святкахъ воскреснихъ до Коша привезутъ, вьятъ с нихъ обязательно заразъ же росписки, при репорте обстоятелномъ своемъ в Кош немедленно прислаютъ. А городовому кодацкому громадскому правлению и отаману взысканіемъ по селамъ сего и нѣ до чего дѣла без опредѣленія нашего не имѣт, но в тѣхъ селахъ, якъ выше писано, сами обиватели должны поступатъ. И вамъ по сему учинитъ неотминное исполненіе, опасаясь за нескорую исправку тяжкого отвѣта.

3 Коша, Марта 16 дня, 1758 г.

(Зап. Арх. № 136, арч. 1-2).

№ 4.

Е. І. В. З. Н. отаманъ кошовій Д. Стефановъ з войсковою старшиною, куряніими отаманами и со всѣмъ войскомъ всемъ, кому о семъ будетъ потребно вѣдать, всякого звания и чина людемъ, а особливо оного В. Н. З. всему товариству і посполству объявляетъ.

Сего 1758 г. Генваря в 1 день в общемъ войсковомъ собраніи по древнему узаконенію на мѣсто находящихъ в Самарѣ поставленнихъ прошлаго 757 г. Июня в 24 день полковника Я. Гаприлова з старшиною вновъ обикновенно в оную Самаръ З. В. товарищи курней Джереловского полковникомъ І. Гордѣевъ, писаремъ Г. Слора, Шкуринского асауломъ К. Донъ избрани и опредѣленни и в Команду точную все выше писанной паланки Самарской вѣдомство имъ вручено от насъ і войсковымъ клеймотомъ — пирначемъ полковника з старшиною снабденъ, коихъ с томъ чину всему В. З. Н. и подавству и кому принадлежитъ, принятъ и почитатъ и повиноватся, а имъ, будучи в той должности, поступатъ по ниже писанному. По силѣ высочайшихъ е. і. в. грамотъ его ясновельможности высокоповелителного г. Мамая Росіи обонхъ сторонъ Дѣлпра и В. З. гетмана и разнихъ орденовъ кавалера Кирила Григоровича его сиятельства Разумовского ордера надъ подчиненными во всемъ крѣпкое смотрѣніе имѣть і о государственныхъ надобностяхъ по повѣсеніямъ наблюдать и исполнять и в потраничностяхъ касающесея все вѣрно и радѣтельно предостерегать и исправлять, надъ ворами и разбойниками всякими удобо возможными способами поиски чинитъ, для чего частіе розезды з тамошними запорожскими сидящими в Самарѣ и другихъ мѣстахъ и пожеишимиса козаками употребляеми былатъ, а за сискомъ виновнихъ без пощады наказиватъ, даби впередъ никому из нихъ обиди и воровства чинитъ было непозадно; каковы жъ вори являнась жъ по важнимъ дѣламъ онымъ в Кош к надлежащему разсмотренію и допросу прислаять і в томъ во всемъ рачитъ і смотрѣть накрѣпко і по всѣмъ войсковымъ приказамъ исполнять имъ до малѣйшихъ дѣлъ порядочно и неосвателно (?); в командѣ жъ своей козакамъ и народу всякіе суди и расправи словесіе и письменніе производитъ и правду по вѣрности своей всѣмъ іущимъ доставлять, а о криминалахъ, яко то смертнихъ и другихъ важностяхъ и воровскихъ дѣлахъ доносить къ намъ в Кошъ. Казакамъ же тамошнимъ и посполству сямъ войсковымъ листомъ притверждаемъ за прибытіемъ реченого полковника з старшиною, яко командировъ со всякимъ должнымъ почтеніемъ принятъ и всякую благосклонность по должности оказиватъ и тахъ по нашимъ войсковымъ, яко і ихъ полковника и старшини

приказамъ безъотрицательно быть послушнымъ и во всемъ по онымъ дѣйствовать. Они жъ, полковникъ и старшина, должны себе вѣсть честно і постоянно, какъ званіе ихъ требуетъ и добрымъ старшинамъ причастуетъ, не причиняя никому ни малѣйшой обиды, а надъ козаками і воеводамъ, чтобъ онихъ никакихъ шалостей, дракъ, ссоры і задіору не происходило, имѣть смотрѣніе крѣпкое и отъ того воздерживать. Обыкновеніе же доходи, каковы і за прежнихъ билъ, то і онымъ полковнику и старшине отдавать всѣмъ безспорно. А они тѣмъ между собою по равной части безобидно довольствоваться имѣють. Для исправленія же всякихъ войсковыхъ и паланскихъ потребностей, находящихся въ вѣдомствѣ самарской паланки разнымъ майстерствомъ і... они ни билъ, всѣмъ, такожъ и остальнымъ людямъ отъ десятковъ и вновь приходящимъ в особливомъ полковника и старшине і вѣденію быть и во всемъ дѣлать повеленное изъ Коша и отъ нихъ безъ отрицанія, а излишнихъ тягостей на нихъ полковнику і старшинѣ отнюдь не налагать вимогательства і десятковъ никакихъ не брать і не требовать до опредѣленія объ оныхъ войскового. А для возки в паланку травы, сѣна, дровъ и пр. и на другіе потреби, яко то на сторожу и на посылки обще всему воеводству быть должнымъ і отправлять по прежнему. Куда жъ с козаковъ и воеводства отлучку кто имѣтиметь, о томъ полковнику и старшинѣ вѣдомо чинить и за его писмами отъѣздить и ставить добрыя поруки на отѣзжающихъ, а самимъ собою безъ вѣдома полковника и старшине и безъ писма оныхъ отнюдь нигде отъезду в силѣ е. і. в. указовъ не имѣть, яко чрезъ самовольные отѣзды происходятъ воровства и разніе въ воровству и прикритию воровъ и воровскихъ вещей причины слѣдуютъ. Буди жъ то нашему, яко главннй команди, повѣленію в томъ противень покажется хотя с козаковъ іан мужиковъ, с таковыми, яко с презрительми своей команды, ему, полковнику и старшинѣ, не смотря ни на что, повелѣваемъ поступать. Для того сей имъ, полковнику и старшинѣ при подписаніи командующего съ присутствующими именами с утвержденіемъ войсковой обыкновенной печати антъ выданъ з войска и они в опредѣленное мѣсто з божию помощію отправлены з Коша.

1758 г. Января 2.

е. і. в. В. Н. З. атаманъ кошовый Д. Стефановъ з старшиною и товариствомъ

(Зем. Арх. № 116, арх. 3-10).

№ 5.

Вельможный Пане и премилосердѣйшій патроне, Николай Тимофѣевич.

Вельможности Вашей свой всенижайшій уклонъ чрезъ сіе поднося, желаю всенижайше лѣта вашей вельможности всякого благополучія и добраго поведенія. При чемъ вельможности вашей приношу свою жалобу, что я панами старшинами і войсковыми товаришами, крайне разорився, терплю немалую бѣдность, что не такъ поступаютъ, какъ должно старшинамъ смотрѣть паланки, крайне неразумительные по части своихъ слугъ слушаются, а все к худому, а не доброму порядку, с чего крайнее в паланки безстрашнѣ дѣлается. Видя я ихъ таковые очень чуждые порядки, крайне дрожу и опасуюся, чтобъ не быть в отвѣтъ. Никакше прошу, вельможный пане, особо к вашей вельможности ордеромъ притвердить строго, чтобы они очувствовалася и паланки смотрѣли. Осауль

кажется человек и хороший, да какъ видно паланки не обходитъ смотрѣть и свои должности, какъ до его принадлежить, но в частяхъ отлучкахъ с паланки по горячихъ борщахъ находится. А на мене все званая самая послѣднѣйшую голословную росправу, чемъ мене приводять к немалой обидѣ, ибо эхо таковое ходить, что писал полковникъ и асаул, почему я висегазала сумнительствомъ и опасности нахожуся. Нижайше прошу, вельможный пане, мене отъ сего свободна учинить. По ордеру вельможности вашей с села войскового деревня потребная к мелницамъ вельможности вашей совѣмъ вивезена и отправлена. Нижайше прошу, вельможный пане, и за нашъ трудъ з Головского имущества наградить, ибо Головку отправилася до Коша, имущество ж его до резолюции в паланки находится. Я же, предавъ себе под несомненную високую милость вашей вельможности, з давнишнимъ упокорениемъ и всегдашнимъ почитаниемъ пребывать имѣю Вельможности вашей, премилосердѣйшого патрона, всеняжайшій слуга

С. Роменскій

1770 г. Авг. 4 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арх. 185—186).

№ 6.

До полковника самарского Мандра зъ старшиною ордеръ.

Оженившися и жителство въ слободѣ Бригадировки имѣющии куреня Канѣвского козакъ Г. Каракой за своего сего числа в Кош явкою представилъ, что онъ за тестемъ своимъ М. Писоцкимъ, кой прежде в с. Бригадировцѣ в хатѣ десятку куреня ведмедивского находился, а ныне с нимъ, Каракоемъ, в одной его. Каракой, хатѣ жителствуетъ, желаютъ, аби заедно службу козачую отправлять, и просить в томъ нашего разсмотрения. Ми в разсужденіи его, Каракой, убожества и что реченой его тестъ Писоцкій по виходе своемъ з десятковой куреня ведмедивского хати в томъ и ни в какомъ другомъ десятку не состоитъ, опредѣлили имъ в отправленіи заедно козачей службы бить, в следствие чего вамъ и предлагаемъ, кому надлежитъ, приказатъ какъ реченого Писоцкого к подданнымъ ведмедивского и другихъ куреней десятковъ не причислять и не вѣсикивать с него никакихъ податей и повинностей, до послопта надлежачихъ, так и показаного Каракой в число послопныхъ самарского вѣдомства людей не привлекаетъ и онихъ обохъ в реестръ козакковъ женатихъ для совмѣстного по више писанному козачей службы отправленію вписать.

1771 г. Февраля . . . дня.

(Запор. Арх. № 104, арх. 102).

№ 7.

Г. Полковнику Кодацкому Поповичу зъ старшиною ордеръ.

Новокодацкій переяславского десятка житель А. Скетенко зде, в Коше, являся, объявилъ желаніе, чтобъ ему было въ козачомъ вѣдомства вашего званіи и потому о исключеніи съ послопного курѣного переяславского десятка, просилъ нашего разсмотрения. Что уважая, паче жъ необходимоу в теперешнее военное время у казакахъ надоб-

ность признавая и по сему его Метенка в козаки определять повелеваемъ вамъ вѣдомства вашего къ прочимъ козакамъ причислять, с ними надлежачиє козацкиє повинности поочередно козацкому атаману приказывать употреблять, громадскому жъ запретить, чтобъ ни в чемъ къ служенію дѣла не снѣмалъ.

1772 г. 7 Генваря.

(Зап. Арх. № 104, арх. 148).

№ 8.

Борговое реестръ, коликое число какиимъ именно старшинамъ в проезде ихъ издержано на харчъ з козацкою суммою денег и какиихъ мѣсяцевъ по симъ явствуетъ, учинено 1772 г. Ген. 9.

Август, В проезд асаула Качалова	1 р. 86 коп.
Сентябрь " " "	2 р. 99 ¹ / ₂ к.
Октябрь " " "	3 р. 48 ¹ / ₂ к.
Декабрь " " "	1 р. 49 — к.
В проезд довбиша Соколовского	
Август " " "	0 р. 71 — к.
Сентябрь " " "	1 р. 53 ¹ / ₂ к.
В проезд Пишмича — Октябрь	0 р. 87 — к.
" козака Дупича — Сент.	1 р. 19 — к.
" Гараджи — Октябрь	1 р. 83 — к.
" Колпака — "	0 р. 50 — к.
" Хижняковского — Ноябрь	0 р. 38 — к.
" Бистрицкого — Август	0 р. 95 — к.
" кн. Долгорукова — "	8 р. 27 — к.
" Мандра полковника	0 р. 35 — к.
" полковника Бута	1 р. 02 — к.
" отамана донского Ляха — сент.	0 р. 30 — к.
" М. Попатенка	0 р. 12 ¹ / ₂ к.

(Зап. Арх. № 104, арх. 115).

№ 9.

С В Ъ Д Ы Т Е Л С Т В О .

Сего 756 года декабря 15 дня В. З. Н. куреня поповичевского козакъ П. Таранъ в Коше былъ намъ челомъ, представляя, что в прошломъ 755 г. полтавскій житель М. Кованко взялъ в него, Тарана, в боргъ соли 1200 пудъ ценою за 360 руб. за словесными поруками полтавскихъ жителей и купцовъ П. Руденка, М. Кованки да Н. Нѣжинця и тѣхъ денегъ за ту соль не отдавъ, онъ, Кованко, безвѣстно бежалъ. Для чего онъ, Таранъ, с вѣнъ писанихъ Руденка, Кованки да Нѣжинця, яко споручниковъ, отдачи денегъ тѣхъ требоваа и просить в томъ его дѣла разсмотрѣнія учинить. Но, оного дѣла ми не разбирая, съчсвому купечеству велели разобрать и учинить справедливый судъ. Почему оное купечество, а именно: запорожскіе козаки И. Бобирь, И. Крамарь, М. Васюринскій, А. Шербиневскій, П. Лата, г. Путылаа М. Лоцеевъ, роменскій грекъ О. Кантаржей, съчовій К. Старій, грекъ Х. Ивановичъ, грекъ А. Демонтовичъ приговорили тѣ деньги, яко с поручниковъ с техъ

полтавских купцов взискать в удовольствие его, Тарана. Из коихъ еднѣ именовъ Нѣжинецъ, приехавши в Сѣчь заворожскую, в силу того купеческого приговору, нашимъ повелѣніемъ 140 рубл. ему, Тарану, уплатилъ с тѣмъ договоромъ, чтоб онъ, Таранъ, какъ по нему, Нѣжинцю, такъ по Руденку и М. Кованцѣ остальныхъ денегъ 220 руб. впредь не искалъ, а искалъ бы на реченному М. Кованцѣ. Да и ему, Нѣжинцю, на оному ж М. Кованцѣ заплаченныхъ за его, Кованку, ему, Тарану, 140 руб. гдѣ его, Кованку, взицет, искать позволимъ. Кои денги 140 р. доправит на ему, Кованцѣ, онъ, Таран, позволялъ то, чтобъ свободно ему, Нѣжинцю, было, гдѣ его, Кованку, сицеть в Малой Россіи или в слободскихъ полахъ, оные денги с него, Кованки, доправит и въ томъ бы ни от кого никакова препятствія не слѣдовало, оба они Таранъ и Нѣжинецъ, просилъ в Кошѣ свидѣтельства. Того ради г. командующіе, гдѣ его, Кованку, реченій Нѣжинецъ можетъ сискать, в доправки на немъ означенныхъ денегъ 140 р., такожъ протори и убытки да благоволятъ никакихъ препятствій не дѣлать, но еще в прошении его всякое вспоможеніе оказывать, во вѣрность чего сие свидѣтельство обыкновенною войсковою печатю утверждено и ему, Нѣжинцю дано.

3 Коша 1756 г. Декабря 19 дня.

Кошовій отаман Г. Федоровъ з старшиною.

(Зая. Арх. № 20—6, арх. 5).

№ 10.

1768 г. Мая 13 дня.

Я, ниже подписавшійся, дѣла съ облагъ Войска Запорожского г. кошовому отаману П. И. Калитинскому в томъ, что занялъ въ его, г. отамана кошевого, въ познску денегъ серебряной монети числомъ 2400 р. ровно, которые денги повиненъ я ему, г. отаману кошовому, уплатить російскою серебряною монетою прийдучего 1771 г. мая выше писанное число всё сподви. В томъ и подписуюся своеручно.

Козакъ Сѣчи запорожской куреня полтавского

Ів. Караванецъ.

(Зая. Арх. № 22, арх. 82).

№ 11.

Велможній пане, високомилаостивѣйший патроне и батьку.

Ф. Кнесковъ самарцидкий, состоящій должнимъ по облѣку 900 руб., на Крима воротился. Ваша Велможность изволили ордеромъ 774 г. октября от „ “ дня самарской паланкѣ повелѣть, даби сторонние кредиторы, естли кому найдется должникъ, не могли его арестоват, не допустит к тому нѣкого, с тѣмъ притомъ изъясненіемъ, что в поворотѣ его, Кнескова, будет от вашей велможности присланъ с облѣкомъ за доправкою оныхъ денегъ. А в сій поворотъ Кнескова с кредиторей майор Резанцевъ, являясь в паланки, ищеть по векселю данному в 772 г. должныхъ 550 р. денегъ съверхъ процента взисканія. Паланка самарская, над таково запрещение не смѣя приступитъ къ аресту его, Кнескова, за тотъ Резанцева домъ, нашла за прилично, не выпуская з Новоселицы самого Кнескова и его товаровъ в сторону, доложит о томъ вашей

вельможности подь високою волю и резолюцию с тѣмъ дополненіемъ, что оного Кнесскова по его объявленію остается в Сѣчи вивезенного с Крима—27 бочекъ. И пребываемъ со всеглубочайшимъ синовнимъ послушествомъ и повинованиемъ вѣчно вашей вельможности С. Кобезча з старшиною

1775 г. Генваря 7.

(Зап. Арх. № 75—15, арх. 27).

№ 12.

Вельможный Государь мой Иванъ Григоровичъ.

Писмо Ваше я марта 5 числа получалъ, в которомъ вы извѣщаете, что, хотя вы от полтавского купца Макухи приняли 600 руб., но то де денги тѣ, что вы ему визначали из войсковой суммы, в которую і возвратъ какъ по писму вашему значить і на томъ обѣлѣ помѣчено уплата 600 руб., так точно і ест. Что же в томъ писмѣ извѣщается, яко за бунтовщицкіе овци вы в него не получали 382 р. 93 коп., то за призывомъ Макухи и за спросом его онъ и самъ показиваетъ, что онъ не платилъ своими руками, а заплатилъ прикажчикъ его П. Роменский, який пред мною і имъ, Макухою, персонально показалъ да и помѣта о уплатѣ тѣхъ денегъ на обѣлгу сего году Генваря 2 дня написана, которой обѣлкъ и передранъ уже у меня находится. А войсковой сумми еще за нимъ остается незаплаченныхъ 400 руб. Но какъ онъ нинѣ ѣдетъ къ вамъ самъ, такъ для росправи между вами о вышеписанномъ к вамъ адресусь, отдаю мой уклонъ и желаніе всякого благополучия и здравия. Пребываю всегда с моимъ доброжелательствомъ и почтениемъ.

Вашего высокородія, милостивого государя моего, покорный слуга

1770 г. Сент. 2 дня.

(Зап. Арх. № 26—17, арх. 222).

№ 13.

Ордер г. полковникамъ з старшиною в Кодакъ, Самарь, в Протовчу і Орѣль до Колпака и Хорвата.

По причини открывающенся весни уже время приближается к паханю хлѣба, по насѣтти которого надлежитъ всякому хлѣба пахатарю і такожъ благоугодному дѣлу, и на пишу всякому челоуѣку завсегда потребному, призвавши бога въ помощь, со всякимъ старательствомъ і попечениемъ безлѣностно. Того ради вамъ, г. полковнику з старшиною, через сие предлагаемъ по получении сего всѣмъ подчиненнымъ Войска Запорожеского Низового вашего вѣдомства обывателямъ і пожеиншимся козакамъ выше писанное объявит с тѣмъ, дабы оные, не забирая никакова ни в чемъ сумнителства и лености, принимались за хлѣбопашество і орали б в царинахъ. И такъ би оного насѣвали, чтоб не только самимъ хлѣбопахатарямъ достаточно было, но еще чтобъ могло в продажу завести доволное число. А ежели из тамошнего народу в кого воловъ не имеется, то могут они себѣ прозбою іли наймомъ доставать и у холостихъ козаковъ знакомихъ себѣ и тѣмъ себѣ і козакамъ приобрѣсти немалую користь, а прочимъ ползу, ибо по возвра-

щени с похода многие запорожские козаки, не имѣющие покупать, будутъ для себе хлѣбъ і для коней овесъ. И что при граничномъ мѣстѣ жительствоуютъ вѣдомства вашего люде, то всякъ мужска полу имѣлъ бы оружье запас и оному и спис. Кто ж имѣеть спроможность і лошада с кулбакою и какъ женатіе козаки всѣ были воинскимъ приговоромъ, лошадами і запасною харчю і справные, так холостіе запорожскіе козаки воинскимъ приборомъ и лошадами к походу готовы были би і харчами запасивалися и ожидали в своихъ зимовникахъ и по командахъ на постахъ повелѣнія, когда и кому именно надобно будетъ заступать, за получениемъ повелѣнія будетъ объявлено. А дабы в будущую весну в правности нхто ізъ обывателей не прожывал и не пустобячал, по повеленіе хлебопашество для ползи собѣ и прочимъ дѣлалъ, о томъ крѣпко вамъ, г. полковникъ, а старшиною смотреть и наблюдать, дабы какъ выше писано, не толко для себе призапасено, но и возвратившися с походу запорожскимъ козакамъ, кои за денги в нихъ покупать должны будутъ, хлѣба достаточно (закреслено: на сей стороны р. Днѣпра находящися по зимовникамъ запорожскіе пѣшые козаки нѣмъ уже от Коша отправляются всѣ на низ р. Днѣпра для поиску надъ неприятелемъ. А понеже уповательно, что і в вашемъ вѣдомствѣ таковыя козаки пѣшые в правности находятца помежду обывателями, для того вамъ повелѣваемъ по получении сего заразъ всѣмъ вѣдомствамъ - вашего козакамъ і посполитимъ отаманамъ по селамъ строжайше учинитъ притверженіе и обязать тѣхъ отамановъ подписками, кои чтобы таковыхъ находящихся по селамъ празнопешихъ запорожскихъ козаковъ на 2-ой седмици сего поста всенепременно всѣхъ до Сѣчи повмыслили для отправления оныхъ отсель с прочими козаками судами на низъ р. Днѣпра за воинскомъ надъ неприятелемъ. А если б могли оные пѣшые казаки оттол на 2-ой седмици сего поста в Сѣчь не выслать, то неминуемо за то всѣ сѣльские, козачіе і посполитіе отамани наказани быт имѣют і вы за оплошности безъ штрафованія не останетесь.

Феврала 16 дня, 1770 г.

(Зап. Арх. № 68—12. арх. 4—6).

№ 14.

Благородній и достоинпочтенный г. сараджинской губернии губернаторъ, сосѣдственный пріятель нашъ.

Проживающій в здешнемъ войски при куренѣ титаровскомъ малоросіянинъ І. Лебединскій, являсь в Коше, сего году Генваря 21 дня представляль, яко де полской области брацлавского воеводства сараджинской губернии с. Буреуков житель П. Кравецъ прошлого 756 г. апрѣля послѣднихъ числ в его, Лебединского, взялъ в боргъ волов 14 ценю 150 руб., готовыхъ денегъ 50 руб. Заплатилъ же онъ, Лебединскій, должныхъ нимъ, Кравцемъ, г. Курска купцу И. Свечникову за набратое в него, Свечникова, житное борошно 173 р., всѣхъ числомъ 413 руб. денегъ. Для доставки же онихъ онъ, Лебединскій, хотя прошлого 765 г. юня 13 к означенному Кравцу и ездилъ. И что де онъ, Кравецъ, прописанныхъ денегъ отдать тогда являся несостоятельнымъ, о томъ к вашему благородію жалобу заносилъ и об отдачи ему, Лебединскому, оною Кравца з женою и со всею его семено в службу в вашего благородія просил. Точно де Ваше благородіе его, Кравца, ему, Лебединскому, в службу не вдано, черезъ что онъ, Лебединскій,

в немалой обидѣ остается и просилъ о томъ в Коше нашего разсмотрѣнія. И для того ваше благородіе по соседственной дружбе не оставте прилежно више прописанного Кравця, буди онъ к уплате означенному Лебединскому више прописанныхъ денегъ совсемъ явится несостоятельнымъ, а женою и со всею его семьею ему, Лебединскому, в службу отдать. Ежели ж за чѣмъ отданъ не будетъ в зависающей на немъ долгъ жалобивого Лебединского удовлетворять, даби онъ болше напрасной обиди и убитковъ поносить не могль, напротивъ чего и от здешней стороны въ требованіяхъ вашего благородія дружелюбно взаимствованно имѣеть битъ. В прочемъ мы с нашимъ почтениемъ пребываемъ.

1766 г. Генваря 22 дня.

(Запор. Арх. № 169, арх. 35—36).

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА